VAN BELEIDSNOTITIE NAAR BEDRIJFSOVERNAME

Hoe kan het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid Nederlandse jonge boeren het best ondersteunen?

Naam student: Iris Bouwers
Opleiding: Agrifoodbusiness
Major: Bedrijfskunde
Datum: 12 augustus 2019
Plaats: Zuidwolde
Afstudeerdocent: Frans van Erp

DISCLAIMER
Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van zijn/haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

Voorwoord

Als student agrarische bedrijfskunde en bestuurder bij het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt (verder: NAJK) realiseer ik me al geruime tijd dat het beginnen of overnemen van een agrarisch bedrijf geen sinecure is. Zowel in de belangenbehartiging in Den Haag en Brussel als binnen de minor Bedrijfsopvolger en bestuurder (ABOB) viel me op dat jongeren die toetreden tot de agrarische sector voor grote uitdagingen staan, zowel in Nederland als daarbuiten. Dat heeft mij gemotiveerd om aan de slag te gaan met dit onderwerp.
Opdrachtgever NAJK kan dit gebruiken in de belangenbehartiging van de 8000 leden van de organisatie. De doelgroep van mijn scriptie bestaat uit agrarische belangenorganisaties, in het bijzonder NAJK, aangezien hun missie als volgt luidt: “het vormgeven van een rendabele en duurzame toekomst in de landbouw voor Nederlandse jonge boeren.

Dit vooronderzoek ligt voor na een intensieve periode van (literatuur)onderzoek, sparren, lezen, brainstormen en uitwerken. Mijn omgeving, zowel professioneel als persoonlijk, heeft mogelijk gemaakt dat ik in relatief korte tijd veel stappen heb kunnen zetten. Graag sta ik daarbij stil.

Ik wil graag mijn collega’s van NAJK bedanken. Hoewel ik al jaren betrokken ben bij de organisatie ben ik er nu met andere ogen naar gaan kijken. De collega’s hebben mij gesteund en hebben veel bereidheid getoond om mij te willen helpen. In het bijzonder wil ik graag algemeen secretaris Neline Both bedanken. Bedankt voor de (soms intensieve) begeleiding en heel veel dank voor het meedenken.

Daarnaast wil ik graag mijn afstudeerdocent Frans van Erp bedanken. Het is ontzettend waardevol om te zien dat mensen vertrouwen in je hebben en juist dat kan soms het nodige zetje in de goede richting geven.

Mijn ouders, tevens businesspartners, wil ik bedanken voor de ongelooflijke hoeveelheid flexibiliteit en bereidheid mij te ondersteunen, ook bij het aanscherpen van de inhoud. Evenals mijn lieve vriend, die altijd precies lijkt te weten wat ik nodig heb op het moment dat het niet gaat zoals gepland.

Heel veel dank!

Iris Bouwers

Inhoudsopgave

Voorwoord **2**

Samenvatting **5**

Summary **6**

1. Inleiding **7**

1.1 Context *7*
1.1.1 Aanleiding en ontwikkelingen 7
1.1.2 Relevantie 8

1.2 Theoretisch kader *9*

1.3 Doelstelling *9*
1.3.1 Hoofdvraag 10
1.3.2 Deelvragen 10
1.3.3 Opbouw van de scriptie 10

2. Materiaal en Methode **11**

2.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op? *11*

2.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun? *11*

2.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren? *11*

2.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen? *12*

2.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK? *12*

3. Resultaten **13**

3.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op? **13**

3.1.1 Context *13*

3.1.2 Uitdagingen voor de Europese landbouwsector *13*
Economische uitdagingen van de Europese landbouwsector 14
Klimatologische en milieu-uitdagingen van de Europese landbouwsector 15
Sociaaleconomische uitdagingen van de Europese landbouw en het platteland 16

3.1.3 Publieke consultatie *17*

3.1.4 Mededeling *18*

3.1.5 Doelstellingen *20*
Een slimme en veerkrachtige landbouwsector bevorderen 20
Milieuzorg en klimaatactie intensiveren en bijdragen aan de verwezenlijking van de milieu- en klimaatdoelstellingen van de EU 20
De sociaaleconomische structuur van plattelandsgebieden versterken 21

3.1.6 Budget *21*

3.1.7 Conclusie *22*

3.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun? **23**

3.2.1 Context *23*
Eerste pijler-steun 23
Tweede pijler-steun 24

3.2.2. Nederland *25*

3.2.3. België *25*

3.2.4. Duitsland ... *26*
3.2.5. Ierland ... *26*
3.2.6. Oostenrijk ... *27*
3.2.7 Conclusie ... *27*

3.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren? ... **28**
3.3.1 De Nederlandse landbouw ... *28*
3.3.2. De veranderende landbouw 2000 - 2017 ... *29*
3.3.3. Opvolging van landbouwbedrijven ... *30*
3.3.4 Informatievoorziening ... *32*
3.3.5. Kennisbehoefte ... *32*
3.3.6 Uitwisselingen ... *33*
3.3.7. Uitdagingen ... *33*
3.3.8 Conclusie ... *34*

3.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen? ... **35**
3.4.1. Strategisch plan ... *35*
3.4.2. 2% directe betalingen ... *35*
3.4.3 Jonge Landbouwersregeling ... *36*
3.4.4. Kennis en innovatie-ondersteuning ... *36*
3.4.5. Samenwerking ... *36*
Land-mobiliteitsstelsel ... 36
Pensioenplanning ... 36
Samenwerking op bedrijfsniveau ... 36
3.4.6. Risicomanagement ... *36*
3.4.7 Externe aanbevelingen ... *37*
3.4.8 Conclusie ... *37*

3.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK? ... **38**
3.5.1. Over NAJK ... *38*
3.5.2. Uitdagingen volgens NAJK ... *38*
3.5.3. Standpunten ... *39*
3.5.4. Conclusie ... *40*

4. Discussie ... **41**
4.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op? ... *41*
4.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun? ... *41*
4.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren? ... *41*
4.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen? ... *42*
4.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK? ... *42*

5. Conclusies en aanbevelingen ... **43**

6. Bronnenlijst ... **45**

Samenvatting

Alle 508 miljoen inwoners van de Europese Unie betalen mee aan het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), zo'n 33 cent per dag. Dit komt terecht bij 6,5 miljoen landbouwbedrijven, met name bij de bedrijven met grond. Zonder dit geld zou in de melkveehouderij 17% en in de akkerbouw 9% meer bedrijven een negatief inkomen hebben. Een deel van de agrarisch ondernemers is dus in grote mate afhankelijk van deze betalingen uit het GLB. Het aantal jonge boeren in Nederland is ontzettend laag. Slechts 3,9% van de boeren in Nederland is namelijk jonger dan 35.

Om erachter te komen hoe dit percentage verhoogd kan worden, is de volgende hoofdvraag beantwoord: Hoe kunnen Nederlandse jonge boeren vanuit het nieuwe GLB het best ondersteund worden?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zijn met name de wetsvoorstellen van de Europese Commissie en de standpunten van NAJK bestudeerd. De afgelopen jaren zijn er daarnaast, soms in opdracht van de Europese Commissie, veel (wetenschappelijke) onderzoeken uitgevoerd naar de effectiviteit, doelen en resultaten van het huidige GLB. Tientallen met name Europese bronnen zijn hiertoe geanalyseerd.

Iedere Europese lidstaat ondersteunt de jonge boeren in het land op een andere manier.
Er is geen causaal verband te ontdekken tussen de huidige steunmaatregelen en de effectiviteit op het aantal jonge boeren. Van de onderzochte landen heeft Nederland de minste bedrijfshoofden die jonger zijn dan 35. Dit cijfer kan beïnvloed zijn door het feit dat jongeren in Nederland mede-bedrijfseigenaar kunnen zijn in een maatschap, maar niet worden gezien als bedrijfshoofd.

Doordat de landbouwsector de afgelopen decennia sterk is veranderd en de schaalvergroting is toegenomen en bedrijven daardoor kapitaalintensiever zijn geworden, zijn agrarische bedrijven steeds lastiger over te nemen voor jonge boeren die nog niet kapitaalkrachtig zijn.

Aangezien blijkt dat de grootste uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren de beschikbaarheid van land, de toegang tot geld en tot kennis zijn, zijn de beste manieren om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen de maatregelen die hier betrekking op hebben:

- Een top-up betaling per hectare biedt de mogelijkheid om jongeren van extra kapitaal te voorzien op het moment dat ze starten
- Een installatiesteun kan de bedrijfsovername financieel vergemakkelijken en zorgt voor een betere uitgangspositie van de jonge boer, die vaak nog niet kapitaalkrachtig is
- Een investeringssteun kan de jonge boeren een steuntje in de rug geven bij het doen van duurzame investeringen
- Verbeterde toegang tot educatie
- Een grond-mobiliteitsfonds

Summary

All 508 inhabitants of the European Union are paying a share of the Common Agricultural Policy (CAP), about 33 eurocents a day. This money ends up at 6,5 million farms, mostly at farms with land. Without this money, 17% of dairy farms and 9% of arable farms more, would have a negative income. This means, some farmers are highly dependent on the payments from the CAP. The number of young farmers in the Netherlands is very low. Only 3,9% of farmers in The Netherlands is younger than 35 years old.

To find out how this percentage can be increased, the following main question has been answered: How can Dutch young farmers best be supported from the CAP?

To answer this question, the main focus has been on the legislative proposals of the European Commission and the positions of NAJK, the Dutch young farmers association. Also, the last years, sometimes on request the European Commission, a lot of (scientific) research has been done, on the effectiveness, goals and results of the current CAP. Therefore, tens of, mostly European, sources have been analyzed.

Every European member state is supporting the young farmers in the country in a different way. No causal connection can be made between the current support measures and the effectiveness on the number of young farmers. Of the countries analyzed, the Netherlands has the least young farmers. This figure may be influenced by the fact that young people in the Netherlands are often working in a partnership, but are not seen as heads of business.

Since the agricultural sector has changed considerably over the last decades, the scale-up has increased and farms have become more capital intensive, it is becoming increasingly difficult to take over a farm, for young people who are not financially strong.

Given that the biggest challenges facing Dutch young farmers are the availability of land, access to money and access to knowledge, the best ways to support them are the following measures:

- A top-up payment per hectare offers the possibility to provide young people with extra capital when they start
- An installation aid can financially facilitate the transfer of the farm and ensures a better starting position, who is often not financially strong
- Investment support can give young farmers support in making sustainable investments
- Improved access to education
- A land mobility fund

1. Inleiding

De afstudeerstage bij NAJK staat in het teken van de voorstellen van de Europese Commissie voor een nieuw gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). Deze voorstellen volgen op beleid dat de afgelopen decennia gevoerd is vanuit de Europese Unie. De nieuwe voorstellen, met als titel “De toekomst van voeding en landbouw- voor een flexibel, eerlijk en duurzaam gemeenschappelijk landbouwbeleid”, markeren volgens Eurocommissaris Phil Hogan een belangrijke koerswijziging in de uitvoering van het GLB (Europese Commissie, 2017e). Het is de bedoeling dat eenvoudigere regels en een flexibelere benadering echte resultaten opleveren bij het ondersteunen van landbouwers en de duurzame ontwikkeling van de landbouw in de EU.

1.1 Context

NAJK, Nederlands belangenbehartiger van jonge boeren en tuinders, is voortdurend op zoek naar achtergronden en informatie over jonge boeren. Het GLB is een relevant beleidsterrein aangezien veel ondersteuning voor Nederlandse boeren gefinancierd wordt uit het GLB en de keuzes over de kaders van de ontwikkelingsmogelijkheden van de Europese landbouw in Brussel gemaakt worden. Iedere zeven jaar wordt er een nieuw GLB vastgesteld en het is voor een organisatie als NAJK belangrijk om te weten welke mogelijkheden voor ondersteuning van jonge boeren er zijn, maar ook hoe deze ten volle benut kunnen worden.

Het doel van deze bachelor scriptie is NAJK als organisatie meer inzicht geven in de GLB-voorstellen van de Europese Commissie en de mogelijke impact van de voorstellen voor de Nederlandse jonge boer. Door middel van een kwalitatief onderzoek worden een aantal deelvragen beantwoord. Er worden aanbevelingen gedaan op basis van de conclusie die gevormd wordt door de antwoorden op deze deelvragen.

1.1.1 Aanleiding en ontwikkelingen

Het GLB ligt onder een vergrootglas. Ngo’s[1] en inwoners van Nederland kijken met een kritisch oog naar het huidige beleid en naar de nieuwe voorstellen; er wordt immers belastinggeld uitgegeven. Daarnaast zijn belangenorganisaties kritisch op de impact en externe effecten van het beleid. Dit betekent dat het erg relevant is voor NAJK om precies te weten op welke wijze het GLB haar achterban, de Nederlandse jonge boer, het best kan bedienen. Draagvlak voor beleidskeuzes speelt hierin natuurlijk ook een rol.
Overigens is NAJK niet de enige organisatie die gebruik zou kunnen maken van de uitkomsten van het onderzoek. Er zijn in Nederland en daarbuiten meer organisaties die zich inzetten voor generatievernieuwing in het bijzonder en duurzame ontwikkeling van de agrarische sector in het algemeen.
Via een enquête in 2017 heeft de Europese Commissie kennis opgedaan over de punten waarop het huidige beleid gemoderniseerd en vereenvoudigd kan worden. De Commissie heeft meer dan 320.000 reacties ontvangen. Uit de reacties bleek dat de meeste deelnemers aan het onderzoek een sterk GLB op Europees niveau willen houden, maar het flexibeler en eenvoudiger moet worden en beter zou moeten worden afgestemd op milieu, klimaatverandering en het verzekeren van een redelijke levensstandaard voor landbouwers (Europese Commissie, 2017e).
Sinds er een gemeenschappelijke markt is ingesteld in Europa, wat gebeurde in 1958 bij de ondertekening van het Verdrag van Rome, vormden zes lidstaten (Italië, België, Luxemburg, West-Duitsland, Frankrijk en Nederland) de Europese Economische Gemeenschap, de EEG. In artikel 39 van

[1] Niet-gouvernementele organisatie

het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie zijn de doelstellingen van het GLB vastgelegd. Deze zijn niet gewijzigd sinds het Verdrag van Rome en zijn:

- de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard verzekeren;
- de markten stabiliseren;
- de voorziening veiligstellen;
- redelijke prijzen bij de levering aan verbruikers verzekeren.
- de productiviteit van de landbouw doen toenemen door de technische vooruitgang te bevorderen en een optimaal gebruik van de productiefactoren, met name de arbeidskrachten, te verzekeren. (Europese Commissie, 1962)

De Europese Commissie constateert dat klimaatverandering, prijsvolatiliteit, politieke en economische onzekerheid en het toenemende belang van de wereldhandel een grote impact hebben op landbouwers in de Europese Unie. Volgens de Commissie is het dan ook aan de wetgevers om hen door deze veranderingen te loodsen en hen rechtszekerheid en eenvoud op de middellange en lange termijn te bieden (Europese Commissie, 2017d).
De wetsvoorstellen van de Europese Commissie is opgedeeld in drie onderdelen. Er zijn wetteksten over:

- de strategische plannen voor het GLB
- de financiering, beheer en monitoring van het GLB
- de gemeenschappelijke marktordening

De voorstellen vallen net als vorige beleidskaders, onder twee pijlers. De voorstellen zijn opgebouwd rond negen verschillende beleidsdoelstellingen die onder drie hoofdthema's vallen. De drie hoofdthema's zijn:

- het bevorderen van een slimme en veerkrachtige agrarische sector (economie)
- het ondersteunen van milieuzorg en klimaatactie en bijdragen aan de milieu- en klimaatdoelstellingen van de EU (ecologie)
- het versterken van het sociaaleconomische weefsel van plattelandsgebieden (socio-economisch) (Europese Commissie, 2018)

Eén van de negen doelen, onderdeel van het derde hoofdthema, luidt het 'aantrekken van nieuwe boeren'. (Europese Commissie, 2017b)

1.1.2 Relevantie

Er zijn een aantal redenen waarom het GLB in zijn algemeenheid en het aantrekken van jonge en/of nieuwe boeren in het bijzonder relevant is:

1) Betalingen vanuit het GLB komen terecht bij een beperkt aantal ondernemers in de EU, terwijl alle belastingbetalers uit de Unie het betalen. De 28 lidstaten van de EU hadden in 2015 508 miljoen inwoners. Op basis van de begrote uitgaven van het totale beleid, komen de kosten van het GLB op 122 euro per inwoner per jaar. Dit betekent dat de EU-inwoner per dag 33 cent betaalt aan het GLB. Iedere belastingbetaler draagt dus bij aan het GLB. Daar komt bij dat het GLB tot op heden het grootste beleidsterrein van de EU is. Bijna 40% van het totale budget wordt momenteel aan het landbouwbeleid besteed. In 2017 kwamen de subsidies uit het GLB bij 6,5 miljoen boerderijen terecht (Europese Commissie, 2018a).
2) Een aantal grondgebonden agrarisch ondernemers uit Nederland heeft zonder het GLB een negatief inkomen: Zonder ondersteuning vanuit het GLB, zou in 2015 in de melkveehouderij 17% meer bedrijven een negatief inkomen hebben. In de akkerbouwsector komt 9% van de bedrijven op een negatief inkomen zonder de GLB-ondersteuning (Vogelzang, Berkhout, & Jager, 2017). Dit zijn geen gigantisch hoge percentages, maar het laat wel zien dat in ieder geval een deel van de agrarisch ondernemers in grote mate afhankelijk is van de betalingen van uit het GLB. Het is belangrijk om daarnaast aan te geven dat een positief inkomen niet per se betekent dat het een inkomen is waar de landbouwer en zijn/haar gezin van kunnen rondkomen.

3) Het aantal jonge boeren in Nederland en de EU loopt al jaren terug. In 2013 was slechts 5,6% van de boeren in Europa jonger dan 35. In Nederland lag dit percentage nog lager, namelijk op 3,9% (Europese Commissie, 2017a).

1.2 Theoretisch kader

De afgelopen jaren zijn er door de Europese Commissie verschillende documenten opgeleverd. Twee zeer bepalende momenten met betrekking op het toekomstig GLB zijn de publicatie van de zogenoemde mededeling (Europese Commissie, 2017b) van de Commissie op 29 november 2017, en 1 juni 2018, toen de wetsvoorstellen (Europese Commissie, 2018b) werden gepubliceerd.
Daarnaast zijn er, meestal uitgevoerd in opdracht van het Europees Parlement of de Europese Commissie, ook verschillende onderzoeken en impactassessments. Daarnaast publiceert ook de Nederlandse overheid met enige regelmaat informatie over dit onderwerp. Ten slotte publiceert Wageningen University and Research (verder: WUR) regelmatig wetenschappelijke literatuur over dit thema. Al deze bronnen zullen gebruikt worden om tot een eenduidige conclusie te komen.
In het onderzoek zal altijd uitsluitend gewerkt worden met de EU-definities van verschillende termen. De belangrijkste in kader van het onderwerp is de definitie van jonge boer. De definitie die gebruikt wordt in de scriptie luidt als volgt:

"„jonge landbouwer": persoon die op de datum van indiening van de steunaanvraag niet ouder is dan 40 jaar, over adequate vakbekwaamheid en deskundigheid beschikt en zich voor het eerst op een landbouwbedrijf vestigt als bedrijfshoofd van dat bedrijf;" (Europese Commissie, 2014)

Er zal, gezien de vraag en doelen van NAJK, met name in de behoeften van (Nederlandse jonge) boeren gedoken worden. De behoeften en gevolgen van beleid voor oudere of niet-Nederlandse boeren zullen dus niet geduid worden. Daarnaast ligt de focus op de toekomst van het GLB en niet op de gevolgen van het hedendaags beleid op de jonge boer. Uiteraard wordt het historisch perspectief wel meegenomen in de duiding van de hedendaagse uitdagingen.

Op basis van de beschikbare informatie, afkomstig van de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Rijksoverheid, is de verwachting dat alle aspecten in relatie tot de best mogelijke ondersteuning van Nederlandse jonge boeren beschikbaar zijn en geduid kunnen worden. Het is belangrijk dat de relevante informatie vanuit de EU en de informatie over de Nederlandse jonge boer gecombineerd wordt om te kunnen bepalen hoe de Nederlandse jonge boer het best ondersteund kan worden.

1.3 Doelstelling

De doelstelling van de scriptie is als volgt geformuleerd: *Concluderen op basis van kwalitatief onderzoek wat de beste manier is om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.*

Het is de bedoeling dat wanneer de doelstelling gehaald is, er een product opgeleverd wordt dat van grote toegevoegde waarde is voor NAJK. De organisatie zal de conclusies kunnen gebruiken voor de belangenbehartiging bij de Rijksoverheid en/of de Europese Commissie en het Europees Parlement. Ook zal de informatie gedeeld worden met verschillende leden van NAJK. Ook zij kunnen de uitkomsten van het onderzoek gebruiken voor lobby- en communicatiedoeleinden.

Om de doelstelling te bereiken is er uiteraard een hoofdvraag en zijn er daarnaast deelvragen opgesteld.

1.3.1 Hoofdvraag

In het onderzoek zal de volgende hoofdvraag centraal staan:
Hoe kunnen Nederlandse jonge boeren vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid het best ondersteund worden?

Om bovenstaande hoofdvraag naar behoren te kunnen beantwoorden is er gefocust op drie verschillende niveaus en vijf deelvragen.

1.3.2 Deelvragen

Europa:

- Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op?
- Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun?

Nederland:

- Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren?
- Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen?

Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt:

- In hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK?

1.3.3 Opbouw van de scriptie

Om tot een correcte en volledige conclusie te komen en de hoofdvraag te beantwoorden, zal er kwalitatief onderzoek uitgevoerd worden. In het eerste hoofdstuk worden methodiek en materiaal beschreven. Vervolgens wordt er in het tweede hoofdstuk in de geschiedenis gedoken. Er wordt beschreven hoe het GLB de afgelopen jaren opgebouwd was en wat de Europese Commissie heeft voorgesteld in de nieuwste hervorming. Daarnaast wordt gekeken naar welke problemen de voorstellen daadwerkelijk oplossen. Daarna wordt er een vergelijking gemaakt met andere Europese lidstaten. Hoe jonge boeren elders worden ondersteund, maar ook hoe effectief deze steun is, wordt in dit hoofdstuk omschreven. Dan wordt er naar Nederland gekeken: in hoofdstuk drie worden de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren omschreven. Vervolgens worden in hoofdstuk vier de mogelijkheden beschreven om jonge boeren te ondersteunen. Ten slotte wordt er in hoofdstuk vijf nog uiteengezet tot in hoeverre de voorstellen van de Europese Commissie aansluiten bij wat NAJK als organisatie nu vindt. Op basis van de antwoorden op de deelvragen wordt er een conclusie geschreven met aanbevelingen voor NAJK.

2. Materiaal en Methode

In dit hoofdstuk zal uitgelegd worden hoe het onderzoek zal worden uitgevoerd. Het betreft een kwalitatief (literatuur)onderzoek met als hoofdvraag: *Hoe kunnen Nederlandse jonge boeren vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid het best ondersteund worden?*
Om tot een sluitende conclusie te komen zullen de vijf eerdergenoemde deelvragen beantwoord worden. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op hoe deze antwoorden zullen worden opgeleverd.

2.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op?

Om tot het antwoord te kunnen komen op deze vraag, zullen de voorstellen van de Europese Commissie bestudeerd dienen te worden. Allereerst is dit de mededeling (Europese Commissie, 2017b) van november 2017, vervolgens de wetsvoorstellen Europese Commissie, 2018b) van juni 2018 en ten slotte het door de Commissie voor landbouw en plattelandsontwikkeling van het Europees Parlement (ComAgri) aangenomen rapport (Europees Parlement, 2018) van Rapporteur Esther Herranz Garcia van een voorstel voor een verordening. Bij de wetsvoorstellen is uiteraard een theoretisch kader omschreven, evenals in de beschikbare factsheets en persberichten. Tenslotte is er vóór de publicatie van de communicatie en wetsvoorstellen een enquête over het GLB uitgevoerd waar de resultaten van beschikbaar zijn. Aangezien tienduizenden reacties van Europese burgers zijn kwalificeerd als betrouwbaar, geeft dit goed weer hoe (een deel van) de inwoners van de EU denkt over het toekomstig GLB. Commissievoorstellen, stemmingen in het Europees Parlement en debatten over het thema zijn te allen tijde online te raadplegen en zijn goed vindbaar, bijvoorbeeld via de databank voor Europese wetgeving, EUR-lex. In tegenstelling tot wat er in het vooronderzoek is omschreven, is er bij het beantwoorden van deze deelvraag meer gebruik gemaakt van wetenschappelijke bronnen. Dit om ook de materie achter de wetgeving beter te kunnen duiden. De verzamelde data uit de verschillende wetsvoorstellen zal beschrijvend verwerkt worden.

2.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun?

Binnen de Europese Unie variëren het aantal jonge boeren, de steunmaatregelen per lidstaat en de effectiviteit van deze maatregelen, zo blijkt uit bronnen. Het rapport (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015), dat in opdracht van de Europese Commissie werd opgeleverd over de behoeften van jonge boeren in de EU is hier een duidelijk voorbeeld van. In dit onderzoek is ook per lidstaat gekeken waar de behoeften liggen, dus ook voor Nederland.
Via de website van de Europese Commissie is via het directoraat-generaal Landbouw en Plattelandsontwikkeling de informatie van alle lidstaten te vinden. Daarnaast wordt informatie van de landelijke overheden vertaald en gebruikt ten behoeve van het verbreden van het kader. De verzamelde data uit de rapporten en publicaties zal beschrijvend verwerkt worden.

2.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren?

De uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren staan beschreven in de uitkomsten van zowel Europese als Nederlandse onderzoeken. Hiervoor zullen de meest recente gegevens gebruikt worden, mits deze uitgebreid genoeg zijn om een compleet beeld te genereren. Het eerder genoemde landenrapport Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015) lijkt nuttig om te gebruiken, net als het 'CAP in your country'-verslag (Europese Commissie, 2016). Daarnaast zal er waarschijnlijk informatie gehaald worden uit de publicatie 'Jonge landbouwers en het GLB' (Europese Commissie, 2015). De onderzoeken zijn te classificeren als zeer betrouwbaar en kunnen altijd geraadpleegd worden.

2.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen?

In de wetsvoorstellen van de Europese Commissie staan de verschillende manieren om jonge boeren te ondersteunen, beschreven. Niet iedere optie zal geschikt zijn om toe te passen binnen het Nederlandse systeem en niet iedere mogelijkheid zal gewenst zijn, maar er wordt meer dan een handvol opties omschreven, die inmiddels zijn onderworpen aan een impact-assessment door het ministerie van LNV[2]. Ook deze informatie is betrouwbaar, aangezien deze door overheden is gepubliceerd en ook binnen verschillende overheden getoetst is. Ook is er informatie beschikbaar via de Europese Raad voor Jonge Boeren, CEJA. Deze Europese parapluorganisatie behartigt de belangen van Europese jonge boeren en tuinders en heeft dus een groot belang bij objectieve gegevens over boeren en tuinders in de EU. Desalniettemin is de informatie van CEJA niet peer-reviewed of wetenschappelijk getoetst. Daarom zal informatie via CEJA slechts gebruikt worden om context te beschrijven. Ook de overige gegevens worden beschrijvend verwerkt.

2.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK?

Via de website van NAJK zijn de standpunten en uitgangspunten van de organisatie te raadplegen. Daarnaast heeft NAJK de afgelopen jaren twee position papers vastgesteld. Eerst het document *'NAJK over het GLB na 2020'* (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2017) dat werd geschreven naar aanleiding van een eerste rondgang over het GLB van het toenmalig ministerie van Economische Zaken, waar landbouw was onder gebracht. De tweede position paper, 'Gevolgen van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) voor Nederland' (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2018) is geschreven op verzoek van de vaste Kamercommissie van LNV. De Kamerleden die deze commissie vormen, hebben begin 2018 een rondetafelgesprek in de Tweede Kamer georganiseerd voor stakeholders van het GLB en NAJK was hierbij een van de partijen.
Voor wat betreft overige standpunten met betrekking tot jonge boerenondersteuning wordt ook contact opgenomen met dagelijks bestuurder bij NAJK met de portefeuille bedrijfsovername, Sietse Draaijer, waarmee in gesprek gegaan wordt over effectieve en wenselijke ondersteuningsmogelijkheden volgens NAJK. De voorstellen van de Commissie zijn zeer betrouwbaar zoals gepubliceerd in de wetsvoorstellen, de uitgangspunten en standpunten van NAJK zoals gepubliceerd op de website van NAJK en elders gecommuniceerd in principe ook. Het is van groot belang dat objectiviteit gewaarborgd blijft op het moment dat deze deelvraag beantwoord wordt, aangezien feiten verschillend geïnterpreteerd zouden kunnen worden. De gegevens worden beschrijvend en analytisch verwerkt.
Ten slotte kan op basis van de informatie die verkregen wordt door de beantwoording van met name vraag over de uitdagingen van Nederlandse jonge boeren en de voorstellen van de commissie, geconcludeerd worden wat de beste manieren zijn om Nederland jonge boeren te ondersteunen. Op deze wijze kan een antwoord op de hoofdvraag geformuleerd worden.

[2] Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

3. Resultaten

3.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op?

Om te kunnen begrijpen wat het voorstel voor het toekomstige GLB inhoudt, is het belangrijk om de context waarin de voorstellen zijn geschreven, te begrijpen.

3.1.1 Context

In het Verdrag van Rome (Europese Economische Gemeenschap, 1958), verenigden België, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg, Italië en Nederland zich in het jaar 1957 tot de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Dit had tot doel om samen te werken aan economische groei en integratie door middel van handel. De EEG is de belangrijkste voorloper van de Europese Unie zoals we deze nu kennen. De zes ondertekenaars hebben in 1951 om de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) op te richten, het verdrag van Parijs ondertekend.
Met het Verdrag van Rome werd een gemeenschappelijke markt opgericht, die gebaseerd is op vrij verkeer van goederen, kapitaal, personen en diensten. In het kader van het Verdrag werden een aantal beleidsterreinen aangemerkt als gemeenschappelijk, te weten landbouw, handel en vervoer. Het gemeenschappelijk landbouwbeleid behoort tot de bevoegdheden die worden gedeeld door de lidstaten en de Europese Unie tezamen.
Artikel 39 van het Verdrag beschrijft de doelen van het GLB en luidt als volgt:

> *Het gemeenschappelijk landbouwbeleid heeft ten doel:*
> *a) de produktiviteit van de landbouw te doen toenemen door de technische vooruitgang te bevorderen en door zowel de rationele ontwikkeling van de landbouwproduktie als een optimaal gebruik van de produktiefactoren, met name van de arbeidskrachten, te verzekeren,*
> *b) aldus de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren, met name door de verhoging van het hoofdelijk inkomen van hen die in de landbouw werkzaam zijn,*
> *c) de markten te stabiliseren,*
> *d) de voorziening veilig te stellen,*
> *e) redelijke prijzen bij de levering aan verbruikers te verzekeren* (Europese Economische Gemeenschap, 1958)

In de mededeling (Europese Commissie, 2017b) staat hierover geschreven dat dankzij het GLB, gebaseerd op bovenstaande doelen, de landbouwsector in de EU in staat is te beantwoorden aan een aantal wensen van de burger: zowel inzake kwaliteit en duurzaamheid van levensmiddelen als inzake voedselzekerheid en -veiligheid.
Daar staat tegenover dat de sector te kampen heeft met een lage winstgevendheid. Volgens de mededeling is dit onder andere het gevolg van de versnipperde structuur van de primaire sector in de EU, hoge productiekosten en strenge productienormen.

3.1.2 Uitdagingen voor de Europese landbouwsector

Eind 2017 heeft de Europese Commissie drie achtergronddocumenten opgeleverd waarin de uitdagingen voor de Europese landbouwsector in geschetst zijn. Deze hebben alle drie een andere invalshoek:

- Economische uitdagingen van de Europese landbouwsector
- Klimatologische en milieu-uitdagingen van de Europese landbouwsector
- Sociaal-economische uitdagingen van de Europese landbouw en het platteland

Ieder achtergronddocument beschrijft onder andere een SWOT-analyse, waarbij de sterktes, zwakheden, kansen en bedreigingen voor de Europese landbouw worden geschetst. Vervolgens

worden ook de achtergronden van de beschreven uitdagingen uitgelegd en wordt er ingegaan op wat er vervolgens mogelijk nodig is om de uitdagingen aan te kunnen gaan.

Economische uitdagingen van de Europese landbouwsector

Via een SWOT-analyse zijn de sterktes, zwakheden, kansen en bedreigingen geschetst. Terwijl sterktes en zwakheden met name inherent zijn aan de Europese landbouw zelf, zijn kansen en bedreigingen meer gerelateerd aan externe factoren.

Sterktes

- Veel Europese boeren opereren in een aantrekkelijk productiemilieu
- Er wordt kwalitatief hoogwaardig en veilig voedsel geproduceerd
- Veel boeren opereren in een innovatieve voedselketen
- Europese voedselketens zijn divers en adaptief
- De EU heeft een positieve agri-food handelsbalans

Zwakheden

- Het gemiddelde inkomen in de landbouwsector is laag
- Er zijn grote verschillen in inkomensniveau
- Het inkomen van boeren is volatiel
- De populatie van boeren is oud
- Structurele beperkingen als veel kleine boerderijen, beperkte toegang tot grond, een diverse grondmarkt en verschillende wetgeving per lidstaat inzake belasting en erfrecht.
- De productiviteitsgroei van de EU-landbouw zwakt af
- De productiekosten zijn relatief hoog
- Er bestaan grote economische verschillen tussen boeren
- Wetgeving werkt soms knellend en gaat innovatie tegen
- Kostprijsverhogende maatregelen op het gebied van milieu, dierenwelzijn en voedselveiligheid
- De individuele boer heeft weinig macht in de voedselketen
- Er is in sommige gevallen sprake van oneerlijke handelspraktijken
- Veel agrarisch ondernemers kunnen hun bedrijfsvoering niet gemakkelijk of snel veranderen
- In sommige lidstaten en/of sectoren willen boeren niet samenwerken

Kansen

- De groeiende vraag naar voedsel biedt kansen voor meer export
- Hoge verwachtingen van consumenten biedt mogelijkheden voor meer hoogwaardige markten
- Het ontwikkelen van de bio-, groene en circulaire economie
- Handelsverdragen kunnen markttoegang bieden voor landbouwproducten
- Globalisering
- Het welvaartsniveau groeit behoorlijk in bepaalde markten, wat nieuwe afzetmarkten voor Europese producten oplevert
- Nieuwe technologie die informatie, logistiek en organisatie verbeteren kunnen een boost geven aan de Europese voedselketens.
- Precisielandbouw heeft het potentieel om productiekosten naar beneden te brengen

Bedreigingen

- Meer competitie
- Volatiliteit
- Marktontwrichting

- Bilaterale en regionale handelsverdragen zonder de EU zorgen voor een concurrentienadeel voor de EU
- Energieprijzen, infrastructuur en wisselkoersen hebben een behoorlijke impact op het concurrentievermogen sterk, maar zijn soms lastig te beïnvloeden
- Een gebrek aan consumentenvertrouwen
- Een hoge prijsdruk
- Een zeer geconcentreerde markt bij de voedselverwerkers en distributeurs (retail)
- Beperkte markttransparantie

De economische uitdagingen

Als een consequentie van de hierboven genoemde zwaktes en bedreigingen staat het inkomen van boeren in de EU onder druk:

- Stagnatie van het totale landbouwinkomen
- De volatiliteit van het landbouwinkomen
- Grote verschillen tussen het inkomen van boeren
- De beperkte capaciteit van boeren om nieuwe vormen van ondernemerschap, innovatie en ontwikkeling te omarmen, door beperkte toegang tot financiering, kennis en digitale infrastructuur
- De levensstandaard van boeren wordt gekenmerkt door een relatief laag inkomen, waardoor sommige boeren stoppen waarbij soms land en/of gebouwen worden achtergelaten
- Het lage inkomen en de beperkte ondernemersvooruitzichten maken dat boeren minder aantrekkelijk is voor potentiële nieuwkomers.

Het document identificeert ten slotte drie economische uitdagingen als de belangrijkste:

- Druk op het landbouwinkomen
- Zwakheden in productiviteit en het concurrentievermogen
- Disbalans in waardeketens (Europese Commissie, 2017b)

Klimatologische en milieu-uitdagingen van de Europese landbouwsector

Er zijn een aantal onderwerpen onder de loep genomen om te onderzoeken wat de uitdagingen met betrekking tot klimaat en milieu zijn. De thema's zijn klimaatverandering, water, bodem, lucht en biodiversiteit en landschap. Klimaatverandering is hierbij een overkoepelend thema, dat eigenlijk verband houdt met alle andere onderwerpen.

Klimaatverandering

- De temperatuur van de lucht stijgt
- Veranderingen in neerslagpatronen oefenen een hogere druk op waterbronnen uit
- Meer extreme weersomstandigheden
- Zeespiegelstijging, met als gevolg overstromingen en/of verzilting
- Met de uitstoot van methaan, stikstof en koolstofdioxide draagt de landbouw zelf bij aan het broeikaseffect

Water

- Stikstofoverschot
- Fosfaatoverchot
- Vervuiling door gewasbescherming
- Waterschaarste

Bodem

- Erosie
- Watererosie

- Koolstofopslag
- Bodemdegradatie
- Risico op koolstofverlies op bouwland
- Verdichting
- Verzilting

Lucht

- Ammoniakuitstoot
- Uitstoot andere schadelijke stoffen

Biodiversiteit en landschappen

- Wereldwijd gaat de biodiversiteit achteruit, ook in de EU
- Ondanks de Vogel- en Habitatrichtlijn van de EU laten de habitats en soorten die gedekt zijn door de richtlijnen geen verbetering zien
- Landschappen worden gewaardeerd om hun esthetiek, culturele of recreatieve waarde
- Landbouw en bosbouw hebben een significante impact op biodiversiteitsbehoud

De klimatologische en milieu-uitdagingen

Het document identificeert ten slotte drie klimatologische en milieu-uitdagingen als de belangrijkste:

- Klimaatverandering
- Onhoudbaar management van natuurlijke bronnen
- Verlies van natuur en landschappen (Europese Commissie, 2017a)

Sociaaleconomische uitdagingen van de Europese landbouw en het platteland

Via een SWOT-analyse zijn de sterktes, zwakheden, kansen en bedreigingen geschetst.

Sterktes

- De vitaliteit en het potentieel van plattelandsgebieden zijn sterk gelinkt aan een competitieve en dynamische land- en bosbouwsector
- Een aanzienlijk deel van de plattelandsbevolking verkrijgt het inkomen uit de land- en bosbouwsector
- Land- en bosbouw voorzien landschappen van services en goederen die de plattelandseconomie en de levenskwaliteit in plattelandsgebieden verhogen

Zwakheden

- Op het platteland liggen de gemiddelde inkomens lager dan elders
- De werkloosheid is op het platteland gemiddeld hoger, de jeugdwerkloosheid significant hoger
- De arbeidsproductiviteit is vaak lager op het platteland
- De plattelandsbevolking is behoorlijk vergrijsd
- Er zijn minder geschikte banen voor hoogopgeleiden, waardoor zij vaak wegtrekken
- Services zijn niet of minder beschikbaar, duurder of van een lagere kwaliteit dan in stedelijke gebieden
- Minder hoogwaardige infrastructuur
- Beperkte hoogwaardige toegang tot internet
- Er is sprake van behoorlijke ongelijkheid tussen bevolkingsgroepen op het gebied van sociale uitsluiting en risico op armoede

Kansen

- Sociaal kapitaal
- Migratie (rurale exodus, binnen EU-landen, migratie vanuit landen buiten de EU)

- Diversificatie in bedrijven
- Biomassa
- Duurzame energie

Bedreigingen

- Ontvolking
- Vermannelijking
- Weerstand tegen innovatie (door routines, denkpatronen, cultuur)
- Weinig prikkels voor investeerders om geld in plattelandsgebieden te stoppen

De sociaaleconomische uitdagingen

- Lagere werkgelegenheidsgraad en ontslagen in de primaire sector
- Ontwikkelingsvooruitzichten voor plattelandseconomieën
- Jongeren laten starten in het bedrijfsleven
- Sociale inclusie/armoede/sociale cohesie

Het document identificeert ten slotte drie sociaaleconomische uitdagingen als de belangrijkste:

- Weinig groei, gebrek aan werkgelegenheid, weinig vernieuwing in de generaties
- Suboptimale infrastructuur en services
- Territoriale disbalans, sociale inclusie en armoede (Europese Commissie, 2017c)

3.1.3 Publieke consultatie

In aanloop naar de ontwikkeling en publicatie van het nieuwe GLB heeft de Europese Commissie een openbare raadpleging opgesteld, met als thema het moderniseren en vereenvoudigen van het landbouwbeleid. De Commissie gaf aan dit te doen om een gestructureerd debat met alle typen belanghebbenden aan te moedigen. Tussen 2 februari en 2 mei 2017 konden alle inwoners van de Europese Unie de 34 vragen van de publieke consultatie beantwoorden. De vragen hebben zowel betrekking op het huidige beleid als op het beleid van de toekomst. Daarnaast spelen onderwerpen als simplificatie en kennis en innovatie een rol in de consultatie.
In totaal vulden 322.916 mensen de consultatie in. Om een kwalitatief hoogwaardig en betrouwbaar resultaat te kunnen schetsen, hebben de bureaus die het onderzoek uitvoerden voor de Europese Commissie, de dubbelingen eruit gehaald. Daarnaast zijn de uitkomsten gefilterd: meer dan 200.000 uitkomsten waren namelijk wel afkomstig van individuen, maar met ingegeven antwoorden van ngo's als WNF en de Vogelbescherming. Ecorys, het onderzoeksinstituut dat de raadpleging uitvoerde, kwalificeerde 58.520 antwoordlijsten als betrouwbaar.
Ecorys bepaalde verder dat er drie verschillende typen respondenten aan te wijzen zijn:

- Landbouwers
- Andere inwoners
- Organisaties

Eén van de vragen in de consultatie luidt als volgt:
29. Hoe kan het GLB jonge landbouwers of andere jonge ondernemers op het platteland beter van dienst zijn?

De keuzes luiden als volgt:

- startende bedrijven ondersteunen
- jonge landbouwers tijdelijk aanvullende betalingen verstrekken
- de toegang tot financiële instrumenten verbeteren
- meer steun voor investeringen bieden
- kennisoverdracht, advies en beroepsopleiding ondersteunen
- stimulansen bieden voor samenwerking tussen generaties
- stimulansen bieden voor de overdracht van landbouwbedrijven

- nieuwe vormen van samenwerking ondersteunen

De consultatie wees het volgende uit:

De landbouwers zelf kozen met name voor:
- startende bedrijven ondersteunen (18%)
- stimulansen bieden voor de overdracht van landbouwbedrijven (18%)
- meer steun voor investeringen bieden (16%)

De andere inwoners zagen dat voor een deel hetzelfde:
- kennisoverdracht, advies en beroepsopleiding ondersteunen (20%)
- startende bedrijven ondersteunen (19%)
- nieuwe vormen van samenwerking ondersteunen (16%)

Ten slotte de organisaties:
- startende bedrijven ondersteunen (19%)
- meer steun voor investeringen bieden (15%)
- kennisoverdracht, advies en beroepsopleiding ondersteunen (15%)

Dit betekent dat drie van de acht keuzemogelijkheden in geen enkele top-5 van landbouwers, andere inwoners of organisaties staan. Dit gaat om de volgende keuzes:
- jonge landbouwers tijdelijk aanvullende betalingen verstrekken
- de toegang tot financiele instrumenten verbeteren
- stimulansen bieden voor samenwerking tussen generaties (Ecorys, 2017)

3.1.4 Mededeling

Op basis van de eerder verkregen informatie, met name eigen onderzoeken en onderzoeken die de Europese Commissie heeft laten uitvoeren, is er op 19 november 2017 een zogenoemde mededeling van de Commissie aan het Parlement, de Raad, het EESC en het Comité van de regio's gepubliceerd. Ten grondslag hieraan liggen onder andere de eerder beschreven achtergronddocumenten over de uitdagingen van de Europese landbouw.

De negen belangrijkste uitdagingen uit die drie documenten zijn:
- Druk op het landbouwinkomen
- Zwakheden in productiviteit en het concurrentievermogen
- Disbalans in waardeketens
- Klimaatverandering
- Onhoudbaar management van natuurlijke bronnen
- Verlies van natuur en landschappen
- Weinig groei, gebrek aan werkgelegenheid, weinig vernieuwing in de generaties
- Suboptimale infrastructuur en services
- Territoriale disbalans, sociale inclusie en armoede

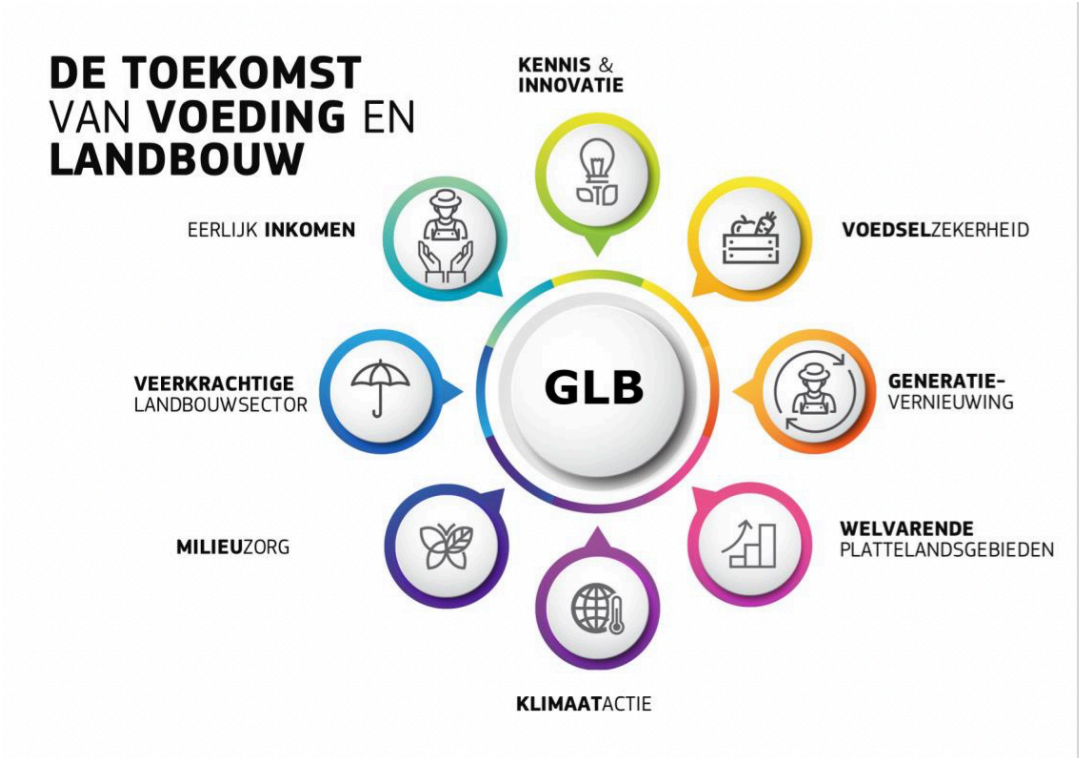
De 9 prioriteiten die zijn gekozen in de mededeling sluiten hier in grote mate op aan.
De mededeling 'De toekomst van voeding en landbouw' beschrijft onder andere dat de meerderheid van de respondenten van de openbare raadpleging van oordeel is dat het huidige GLB een beperkte oplossing biedt voor de bestaande problemen.
Ook verwijst de mededeling naar klimaatverandering als dringende prioriteit. Die zal voor de landbouwgemeenschap met behoorlijke uitgaven gepaard gaan, zo blijkt ook uit recent onderzoek (Pérez. Domínguez et al., 2016).

Wanneer het gaat om de doelen van het GLB, verwijst de mededeling zowel naar de oorspronkelijke doelen zoals geschetst in het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie, als naar nieuwe prioriteiten van de Commissie-Juncker, te weten:

- *kwaliteitsvolle werkgelegenheid, groei en investeringen bevorderen;*
- *het potentieel van de energie-unie, de circulaire economie en de bio-economie benutten en tegelijk milieuzorg opkrikken, strijden tegen en zich aanpassen aan klimaatverandering;*
- *onderzoek en innovatie van het lab naar het veld en de markt brengen;*
- *landbouwers en het platteland beter in verbinding brengen met de digitale economie; en*
- *bijdragen aan de migratieagenda van de Europese Commissie* (Europese Commissie, 2017e)

Verder wil de Europese Commissie met het nieuwe GLB een bijdrage aan 13 van de 17 Sustainable Development Goals leveren, te weten:

- *Uitbannen van alle vormen van (extreme) armoede*
- *Einde aan honger, zorgen voor voedselzekerheid en duurzame landbouw*
- *Gezondheidszorg voor iedereen*
- *Inclusief, gelijkwaardig en kwalitatief onderwijs voor iedereen*
- *Gelijke rechten voor mannen en vrouwen en empowerment van vrouwen en meisjes*
- *Schoon water en sanitaire voorzieningen voor iedereen*
- *Toegang tot betaalbare en duurzame energie voor iedereen*
- *Inclusieve, economische groei, werkgelegenheid en fatsoenlijk werk voor iedereen*
- *Infrastructuur voor duurzame industrialisatie*
- *Maak steden veilig, veerkrachtig en duurzaam*
- *Duurzame consumptie en productie*
- *Aanpak klimaatverandering*
- *Beschermen van ecosystemen, bossen en biodiversiteit* (Europese Commissie, 2017e)

Figuur 1: de prioriteiten van het nieuwe GLB (Europese Commissie, 2017e)

3.1.5 Doelstellingen

In de mededeling zijn deze negen prioriteiten in drie basisdoelstellingen omschreven. Deze thema's vormen de basis voor het nieuwe voorstel voor het GLB:

- *een slimme en veerkrachtige landbouwsector bevorderen;*
- *milieuzorg en klimaatactie intensiveren en bijdragen aan de verwezenlijking van de milieu- en klimaatdoelstellingen van de EU;*
- *de sociaaleconomische structuur van plattelandsgebieden versterken* (Europese Commissie, 2017e).

Een aantal randvoorwaarden en concretiseringen worden in de mededeling opgetekend:

- Oplossingen voor de problemen van boeren moeten resultaatgericht zijn
- Rechtstreekse steun biedt boeren voorspelbaarheid en stabiliteit
- Strengere boetes voor onvoldoende vooruitgang
- Lidstaten kunnen zelf bepalen welke maatregelen het beste zijn voor hun land
- Iedere lidstaat maakt zelf een strategisch plan met omschreven maatregelen en gewenste resultaten en met behulp van resultaatindicatoren
- Er komt een nieuw systeem voor monitoring, straffen en belonen

Daarnaast worden er per basisdoelstelling maatregelen en doelen geformuleerd.

Een slimme en veerkrachtige landbouwsector bevorderen

Met deze basisdoelstelling wil de Europese Commissie kleine en middelgrote familiebedrijven ondersteunen. De betalingen moeten eerlijker verdeeld worden en lidstaten moeten waarborgen dat kleine en middelgrote bedrijven meer steun per hectare krijgen. De Commissie wil hiermee het Europese landbouwmodel blijven ondersteunen en ook in de toekomst toegang tot hoogwaardige voeding blijven garanderen. Daarnaast wil de Europese Commissie het concurrentievermogen van Europese boeren vergroten en het machtsevenwicht in de voedselketen herstellen.
Verder vallen de volgende maatregelen onder deze doelstelling:

- De Commissie stelt voor om betalingen boven 60 000 euro te verlagen en betalingen per landbouwbedrijf verplicht te plafonneren tot 100 000 euro. De loonkosten worden hierbij volledig in aanmerking genomen.
- Minimaal 2 % van de toewijzing voor rechtstreekse steunbetalingen in elke lidstaat zal specifiek worden uitgetrokken om jonge landbouwers te helpen, onder meer door een hogere "vestigingspremie", die tot 100 000 euro kan bedragen
- Elk land zal ervoor moeten zorgen dat alleen echte landbouwers inkomenssteun ontvangen
- Specifieke productsectoren in moeilijkheden blijven aanvullende steun ontvangen die moet helpen hun concurrentievermogen, duurzaamheid of kwaliteit te verbeteren (zogeheten gekoppelde inkomenssteun). Voorwaarde is dat deze sectoren van belang worden geacht om economische, sociale of ecologische redenen (Europese Commissie 2018a).

Milieuzorg en klimaatactie intensiveren en bijdragen aan de verwezenlijking van de milieu- en klimaatdoelstellingen van de EU

De Europese Commissie wil graag dat het nieuwe GLB, antwoord geeft op de vragen van de toekomst, zoals onder andere verwoord in het Klimaatakkoord van Parijs. Het nieuwe beleid zou de lat hoger moeten leggen, om landschappen en biodiversiteit in stand te houden of te versterken, om het milieu te beschermen en om klimaatverandering aan te pakken. Dit betekent dat een aantal eisen verplicht zijn en dat deze verder verscherpt worden en dat boeren beloond worden als zij verder gaan dan de verplichte vereisten. Minimaal 30% van het Europese budget voor plattelandsontwikkeling wordt gereserveerd voor milieu- en klimaatmaatregelen en de verwachting

is dat in totaal zo'n 40% van de landbouwbegroting bijdragen aan klimaatactie. De lidstaten zijn verplicht om een deel van de directe betalingen te reserveren voor bepaalde ecoregelingen. Verplichtingen die onder deze doelstelling vallen zijn de volgende:

- *Elke lidstaat zal ecoregelingen ontwikkelen om landbouwers te steunen of te stimuleren om landbouwpraktijken in acht te nemen die gunstig zijn voor het milieu of het klimaat en die verder gaan dan hun verplichte vereisten. De lidstaten zijn verplicht om een deel van de rechtstreekse betalingen te*
- *de instandhouding van koolstofrijke bodems door wetlands en veengebieden te beschermen*
- *een verplicht instrument voor nutriëntenbeheer om de waterkwaliteit te verbeteren en de ammoniak- en stikstofoxidegehalten te beperken*
- *vruchtwisseling in plaats van gewasdiversificatie* (Europese Commissie 2018a, p.3)

De sociaaleconomische structuur van plattelandsgebieden versterken

De derde en laatste basisdoelstelling van het GLB heeft betrekking op de plaats van landbouw in de Europese samenleving en de toekomst van het platteland. Onder dit thema wordt er gekeken naar generatievernieuwing, vitaliteit van plattelandsgebieden en naar voedselkwaliteit. Ook focust het nieuwe GLB op de maatschappelijke verwachtingen met betrekking tot voedselveiligheid en gezondheid. Dit wil de Commissie gaan doen door steun meer te koppelen aan het naleven van regels. Het terugdringen van het gebruik van gewasbescherming, de bescherming van waterkwaliteit en minder gebruik van antibiotica worden hierbij als voorbeeld aangehaald. Verder wordt (de ontwikkeling van) de bio-economie gezien als grote potentiele kans, zowel voor wat betreft economie als voor banen. Ook wil de Commissie de plattelandseconomie verder diversificeren.

Voor jonge (potentiële) boeren wil de Europese Commissie ook maatregelen treffen:

- *Meer maatregelen om nieuwe generaties aan te moedigen om voor het beroep van landbouwer te kiezen; EU-steun voor lokale regelingen zoals het mentoren van jonge door oudere landbouwers, het verbeteren van intergenerationele kennisoverdracht of de ontwikkeling van opvolgingsplannen.*

- *De lidstaten aanmoedigen om meer te doen op nationaal niveau, bijvoorbeeld door soepelere regels inzake belasting en vererving, om de toegang tot land voor jonge landbouwers te verbeteren* (Europese Commissie 2018a, p.4).

3.1.6 Budget

Het budget voor het GLB wordt verlaagd in de voorstellen. Zoals het nu lijkt, gaat er sowieso 5% af. Dit betekent een korting van zo'n 3,9% op de directe betalingen. Van het totaal dat overblijft, gaat er minimaal 2% naar jonge boeren. Lidstaten hebben in de voorstellen wel de mogelijkheid om te schuiven met het budget. Maximaal 30% van de eerste pijler mag verschoven worden naar de tweede. Omgekeerd mag er 15% naar de eerste pijler.
Het momenteel voorgestelde budget voor de eerste pijler bedraagt 703,9 miljoen euro per jaar (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2019).

3.1.7 Conclusie

De nieuwe voorstellen van de Europese Commissie focussen op drie hoofddoelstellingen:

- *een slimme en veerkrachtige landbouwsector bevorderen;*
- *milieuzorg en klimaatactie intensiveren en bijdragen aan de verwezenlijking van de milieu- en klimaatdoelstellingen van de EU;*
- *de sociaaleconomische structuur van plattelandsgebieden versterken*

In tabel 1 is zichtbaar gemaakt, aan de hand van de geschetste problemen en daarnaast de mogelijkheden die de voorstellen bieden, welke oplossingsrichtingen het nieuwe GLB biedt.

Tabel 1
Voor welke problemen biedt het nieuwe GLB een mogelijke oplossing?

	Probleem	**Oplossingsrichting GLB**
1	Druk op het landbouwinkomen	Zorgen voor een billijk inkomen
2	Zwakheden in productiviteit en het concurrentievermogen	Het concurrentievermogen vergroten
3	Disbalans in waardeketens	Het machtsevenwicht in de voedselketen herstellen
4	Klimaatverandering	Acties in verband met klimaatverandering
5	Uitputting van natuurlijke bronnen	Milieuzorg
6	Verlies van natuur en landschappen	Landschappen en biodiversiteit in stand houden
7	Weinig groei, gebrek aan werkgelegenheid, weinig vernieuwing in de generaties	De generatiewissel bevorderen
8	Suboptimale infrastructuur en services	Vitale plattelandsgebieden bevorderen
9	Territoriale disbalans, sociale inclusie en armoede	Vitale plattelandsgebieden bevorderen

3.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun?

3.2.1 Context

Het huidige GLB loopt van 2013 tot en met 2020. Ook bij de ontwikkeling van het huidige GLB speelde vergrijzing in de agrarische sector een rol, net als het feit dat er ook toen weinig jonge bedrijfshoofden waren. In Nederland zijn er onder het huidige GLB een aantal maatregelen specifiek gericht op jonge boeren. Hetzelfde geldt voor andere Europese landen.

Er is gekozen om de situatie in Nederland te vergelijken met vier andere lidstaten: buurlanden België en Duitsland, waar Nederland cultureel relatief dichtbij staat, maar ook Ierland, waar zowel beleid als sector redelijk op Nederland lijken en Oostenrijk, het Europese land met relatief de meeste jonge boeren. Uiteraard worden de gegevens van Nederland ook uitgebreid besproken, om de overeenkomsten en verschillen helder te hebben.
De keuze om geen vergelijking te maken met een land ver in Oost- of Zuid-Europa, is gemaakt omdat de praktijksituatie en beleidskeuzes daar in grote mate verschillen van de Nederlandse situatie.

Tabel 2
Cijfers over de onderzochte lidstaten (Conseil Européen des Jeunes Agriculteurs, 2019)

	Boeren < 35 (%)	Aantal bedrijven	Gemiddelde omvang	Naam beleid
Nederland	3,60	71.000	26,4	GLB
België	4,80	42.000	32,3	GLB/PAC
Duitsland	7,10	298.000	56,1	GAP
Ierland	6,75	140.000	35,7	CAP
Oostenrijk	10,70	149.000	19.3	GAP
EU-28 (gemiddeld)	6,50	435.000	14,6	CAP

Eerste pijler-steun

In EU-verordening 1307/2013 staan de voorschriften voor rechtstreekse betalingen aan landbouwers beschreven. In hoofdstuk 5, artikel 50 en 51 wordt specifiek gesproken over jonge landbouwers.

De definitie die wordt gegeven aan 'jonge landbouwer' in deze verordening luidt als volgt:

> *Natuurlijke personen:*
> *a) Die voor het eerst als bedrijfshoofd een landbouwbedrijf oprichten of die al op zo'n bedrijf opgericht hebben in de periode van vijf jaar voorafgaande aan de eerste indiening van een aanvraag in het kader van de basisbetalingsregeling of de regeling inzake een enkele areaalbetaling als bedoeld in artikel 72, lid 1 van Verordening (EU) nr. 1306/2013 en*
> *b) Die niet ouder zijn dan veertig jaar in het jaar van indiening van de onder a) bedoelde aanvraag* (Europees Parlement, 2013).

De Jonge Boeren Betaling (YFP[3]), de regeling die in artikel 50 van de voorschriften voor rechtstreekse betalingen staat omschreven, is verplicht voor lidstaten om te implementeren.
De regeling richt zich helemaal op boeren tot en met 40 jaar die voor de eerste keer een landbouwbedrijf oprichten of die zo'n bedrijf in de vijf jaar voorafgaand aan de eerste aanvraag voor de regeling hebben opgericht. Daarnaast profiteren jonge boeren ook van een prioritaire toegang tot de nationale reserve.

[3] Young farmer payment

Lidstaten kunnen aanvullende geschiktheidscriteria met betrekking tot opleiding en vaardigheden. De rechtspersoon waar de aanvraag betrekking op heeft moet recht hebben op een betaling in het kader van de basisbetalingsregeling (BPS[4]) of de regeling inzake een enkele areaalbetaling (SAPS[5]). Daarnaast moet een jonge boer effectieve en langetermijncontrole uitoefenen op de rechtspersoon, voor wat betreft management, winst en financieel risico. De aanvullende betaling wordt toegekend voor een periode van maximaal vijf jaar. De lidstaten moesten bij de invoering van de Jonge Boeren Betaling een aantal beleidskeuzes maken en dit mededelen aan de Europese Commissie:

- De rekenmethode die de lidstaat kiest om de hoogte van de betaling te bepalen
- Er moet een maximum bepaald worden door de lidstaat, afhankelijk van de gekozen rekenmethode een aantal toeslagrechten of hectares
- Lidstaten mogen objectieve en niet-discriminerende subsidiabiliteitscriteria vaststellen met betrekking tot opleidingseisen en passende vaardigheden waar jonge boeren aan moeten voldoen
- Lidstaten moeten het percentage van het nationale plafond vermelden dat moet worden gebruikt om de YFP te financieren. Dit is maximaal 2% van de enveloppe voor rechtstreekse betalingen (Europese Commissie, 2016)

Tweede pijler-steun

Verordening (EU) nr. 1305/2013 (Europees Parlement, 2013) betreft de steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling (ELFPO). In artikel 7 van deze verordening staan de prioriteiten van de Europese Unie voor plattelandsontwikkeling omschreven:

- *Jonge landbouwers*
- *Kleine landbouwbedrijven*
- *Berggebieden*
- *Korte toeveleveringsketens*
- *Vrouwen in plattelandsgebieden*
- *Mitigatie van en adaptatie aan klimaatverandering en biodiversiteit* (art. 7 lid 1 Verordening 1305/2013).

De definitie die wordt gegeven aan 'jonge landbouwer' in deze verordening luidt als volgt:

> *Een persoon die bij het indienen van de aanvraag niet ouder is dan 40 jaar, beschikt over adequate vakbekwaamheid en deskundigheid en zich voor het eerst als bedrijfshoofd op dat landbouwbedrijf vestigt* (art. 2 lid 1 Verordening 1305/2013);

Eén van de thematische subcategorieën omvat 'jonge boeren'. Vervolgens is er een indicatieve lijst van maatregelen en concrete acties van bijzonder belang opgenomen. De volgende maatregelen staan vermeld bij de subcategorie 'jonge landbouwers':

- Aanloopsteun voor jonge landbouwers die zich voor het eerst op een landbouwbedrijf vestigen met installatiesteun van maximaal 70.000 euro (art. 19 lid 1 Verordening 1305/2013).
- Investeringen in materiële activa (art. 17 lid 3 Verordening 1305/2013).
- Acties inzake kennisoverdracht en voorlichting (art. 14 Verordening 1305/2013)
- Bedrijfsadviesdiensten, bedrijfsbeheerdiensten en bedrijfsverzorgingsdiensten, van maximaal 1500 euro per advies (art. 15 lid 1,2 Verordening 1305/2013)
- Samenwerking (art. 35 Verordening 1305/2013)
- Investeringen in niet-agrarische activiteiten (oprichting producentengroepering en -organisaties, max 10%, (art. 19 lid 1 Verordening 1305/2013)

[4] Basic Payment Scheme

[5] Single Area Payment Scheme

3.2.2. Nederland

- Nederland heeft een totale oppervlakte van 41540 km2
- Het landbouwareaal beslaat 19.000 km2
- De totale bevolking van 17 miljoen mensen leeft vooral in dichtbevolkte gebieden. Slechts 0,6% woont in overwegend rurale gebieden
- De landbouw is zeer intensief en gespecialiseerd, met name voor zuivel, varkensvlees, snijbloemen, groente en fruit (Europese Commissie, 2016)
- Slechts 3,6% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar oud.

In Nederland zijn er twee mogelijkheden voor jonge boeren om extra steun te ontvangen: top-up en JOLA[6].

Deze eerste optie valt in de eerste pijler van het huidige GLB en valt daarmee onder de hectaresteun. Landbouwers die jonger zijn dan 41 en blokkerend zeggenschap[7] hebben, kunnen gedurende vijf jaar een extra betaling over maximaal 90 hectare aanvragen. In 2018 bedroeg deze 39,09 euro. De jonge boer ontvangt op deze wijze maximaal 3518,10 euro per jaar (Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland, 2019).

De tweede optie, de JOLA, valt in de tweede pijler van het GLB. Deze regeling bevat investeringssteun. Er zijn 27 investeringscategorieën, waarbij het subsidiepercentage 30% van de subsidiabele kosten is. Het maximumsubsidiebedrag bedraagt 20.000 euro.
Voorbeelden van mogelijke investeringen zijn zonnepanelen, systemen voor precisielandbouw en emissiearme vloeren. (Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland, 2018)

3.2.3. België

- België heeft een totale oppervlakte van 30530 km2
- Het landbouwareaal beslaat 4.427 km2
- De totale bevolking van 11 miljoen mensen leeft vooral in dichter bevolkte gebieden. Zo'n 8,6% woont in overwegend rurale gebieden.
- De landbouw kent een sterke regionale variatie: in het noorden is er een goed georganiseerde en moderne groente en fruitsector, in het zuiden is er meer traditionele akkerbouw en veeteelt. (Europese Commissie, 2016b)
- Slechts 4,8% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar oud.

Aangezien de landbouwsector in Belgie grote regionale verschillen kent en de landbouw in de noordelijke regio (Vlaanderen) verreweg het meest lijkt op de Nederlandse sector, is ervoor gekozen om de regelingen voor Vlaanderen hier weer te geven.

De Vlaamse overheid biedt drie mogelijkheden voor extra steun voor jonge landbouwers: top-up, investeringssteun en overnamesteun.
Landbouwers die jonger zijn dan 41 en worden aangemerkt als jonge zaakvoerder[8], kunnen gedurende vijf jaar een extra betaling over maximaal 90 hectare aanvragen. In 2019 bedraagt deze voorlopig 88,72 euro. De jonge boer ontvangt op deze wijze maximaal 7984,90 euro per jaar. (Departement Landbouw en Visserij, 2019)

[6] Jonge Landbouwersregeling
[7] In Nederland wordt langdurig zeggenschap vastgesteld als de landbouwer ten minste blokkerend zeggenschap heeft bij beslissingen met een financieel belang van meer dan € 25.000

[8] Een natuurlijk persoon die alleen of samen met andere natuurlijke personen de officiële verantwoordelijke is van de jonge landbouwer. Dit kan dezelfde persoon als de jonge landbouwer zijn.

De investeringssteun komt uit de tweede pijler van het GLB. Deze steun wordt verleend aan verschillende landbouwers, jong en oud. De regeling is bedoeld om een bijdrage te leveren aan het verhogen van de weerbaarheid, het efficiënter gebruiken van energie en om de luchtkwaliteit te verbeteren. De steunomvang hangt af van de effectiviteit van de investering: deze krijgt een bepaalde score. De omvang omvat 30% op subsidiabele kosten voor bovengemiddelde investeringen, 15% op de overige. Daarnaast wordt ook de leeftijd van de aanvrager gescoord. Hoe groter het verschil in leeftijd tussen een jonge en een gevestigde boer, hoe gunstiger de score voor de jonge ondernemer (Departement voor Landbouw en Visserij, 2019).

Ten slotte kent de Vlaamse overheid ook overnamesteun. Dit omvat een installatiesteun, van 40.000, 55.000 of 70.000 euro per bedrijf, afhankelijk van het brutobedrijfsresultaat (Departement Landbouw en Visserij, 2019b).

3.2.4. Duitsland

- Duitsland heeft een totale oppervlakte van 357.000 km2
- Het landbouwareaal beslaat 187.425 km2
- Zo'n 15% van de 80,5 miljoen inwoners van Duitsland leeft in een gemeenschap met minder dan 5000 inwoners.
- De landbouw kent een sterke regionale variatie: in bijvoorbeeld het zuiden zijn er meer traditionele en kleine familiebedrijven, terwijl er zeer grote coöperaties in het oosten van Duitsland zijn. (Europese Commissie, 2016c)
- Zo'n 7,1% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar oud.

In Duitsland worden jonge boeren op drie manieren ondersteund: met een top-up, een rentekorting en met investeringssteun.

Landbouwers die jonger zijn dan 41 en bedrijfseigenaar zijn, kunnen gedurende vijf jaar een extra betaling aanvragen. Voor de eerste 30 hectare bedraagt dit ongeveer 50 euro, voor de daar op volgende 16 hectare 30 euro per hectare. Op deze manier worden volgens de Duitse overheid met name kleine en middelgrote bedrijven goed ondersteund. De jonge boer ontvangt op deze wijze maximaal 1980 euro per jaar (Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft, 2019).

Met de rentekorting uit de tweede pijler kunnen boeren jonger dan 41 gemakkelijker investeringen doen. Voorbeelden hiervan zijn de bouw van stallen of schuren, maar ook de aanschaf van machines (Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft, 2019).

Verder biedt de Duitse overheid een investeringsregeling aan, waarbij de jonge boer ondersteund wordt in het aankopen van rechten, dieren of bedrijfsmiddelen (Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft, 2019).

3.2.5. Ierland

- Ierland heeft een totale oppervlakte van 69.798 km2
- Het landbouwareaal beslaat 49.975 km2
- Van de totale bevolking van 4,7 miljoen mensen leeft 72% in overwegend rurale gebieden.
- Het land heeft een belangrijke landbouwsector met sterke middelgrote boerderijen en op weidegang gebaseerde melk- en rundveehouderij (Europese Commissie, 2016d).
- Zo'n 6,75% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar oud.

Ierland biedt jonge boeren twee mogelijkheden voor extra steun, de top-up en investeringssteun.

De top-up voor jonge boeren in Ierland bedraagt in 2019 maximaal 121,52 euro en wordt uitgekeerd over maximaal 50 hectare. De Ierse overheid heeft daarmee maximaal ingezet op het ondersteunen van jonge landbouwers. De jonge boer ontvangt op deze wijze maximaal 6076 euro per jaar (Department of Agriculture, Food and the marine, z.d.)

Daarnaast biedt de overheid investeringssteun aan. De steun omvat maximaal 60% subsidie voor de investering door de jonge boer en er is nog een extra betaling voor investeringen van jonge melkveehouders. Op de algemene investeringslijst staan onder andere stallen, voeropslag en investeringen in dierenwelzijn (Agriland, 2015)

3.2.6. Oostenrijk

- Oostenrijk heeft een totale oppervlakte van 83.879 km2
- Het landbouwareaal beslaat 26.841 km2
- Van de totale bevolking van 8,4 miljoen mensen leeft 44% in overwegend rurale gebieden.
- Typisch voor de landbouw van Oostenrijk zijn de kleine schaal waarop de boerderijen opereren. 87% van de boerderijen bevindt zich in de bergen of op andere plaatsen waar er sprake is van natuurlijke belemmeringen. (Europese Commissie (2016a)
- Wel 10,7% van de bedrijfshoofden is jonger dan 35 jaar oud.

De Oostenrijkse overheid ondersteunt de jonge boeren op twee manieren: de top-up en installatiesteun.

De top-up wordt toegekend aan boeren jonger dan 41 en omvat zo'n 75 euro per hectare. Deze steun is over maximaal 40 hectare aan te vragen. De jonge boer ontvangt op deze wijze maximaal 3000 euro per jaar (Landwirtschaftskammer, 2018)

Verder keert de Oostenrijkse overheid een installatiesteun uit. Afhankelijk van de grootte van het bedrijf keert de overheid allereerst een forfetaire betaling uit van in totaal 2500 of 8000 euro, daarnaast ontvangt de overnamekandiaat bij de daadwerkelijke overname een betaling van 3000 euro en ten slotte, wanneer deze hooggeschoold is, nog eens 4000 euro (Landwirtschaftskammer, 2017).

3.2.7 Conclusie

Europese lidstaten ondersteunen de jonge boeren op verschillende manieren, maar ze ondersteunen allemaal vanuit de eerste en de tweede pijler. De top-up bedraagt (afgerond) maximaal 3500 euro in Nederland, 8000 euro in Vlaanderen, 2000 euro in Duitsland, 6000 euro in Ierland en 3000 euro in Oostenrijk.

Nederland, Vlaanderen, Duitsland en Ierland bieden daarnaast een investeringsregeling aan, Duitsland een rentekorting en Vlaanderen en Oostenrijk een installatiesteun.

Van de onderzochte landen heeft Nederland de minste bedrijfshoofden die jonger zijn dan 35. Dit cijfer kan beïnvloed zijn door het feit dat jongeren in Nederland mede-bedrijfseigenaar kunnen zijn in een maatschap, maar niet worden gezien als bedrijfshoofd.

Er is geen causaal verband te ontdekken tussen de huidige steunmaatregelen en de effectiviteit op het aantal jonge boeren. Het aantal jonge boeren in Oostenrijk ligt hoog, maar er zijn slechts twee beperkte steunmaatregelen specifiek voor jonge boeren. Dit zou er mee te maken kunnen hebben dat veel landbouwers in Oostenrijk naast hun landbouwbedrijf ook nog andere werkzaamheden uitvoeren, maar ook met de bergboerenregeling, die landbouwers in onherbergzaam gebied, extra ondersteund.

3.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren?

Om te kunnen bepalen wat de exacte uitdagingen voor jonge landbouwers uit Nederland zijn, is het belangrijk te kunnen schetsen hoe de situatie in de Nederlandse landbouw momenteel is. Daarnaast zijn er verschillende rapporten verschenen die de situatie voor jonge boeren schetsen.

3.3.1 De Nederlandse landbouw

In het rapport 'Het GLB in uw land' – Nederland (Europese Commissie, 2016) staat omschreven hoe de Nederlandse landbouwsector er in 2016 voor staat.
Er zijn relatief weinig echt oude boeren. 21,0% van de bedrijfshoofden is ouder dan 64, terwijl in de EU het gemiddelde aantal boeren boven de 64 30,6% is. Daarnaast is de gemiddelde bedrijfsgrootte 27,4 hectare, terwijl het gemiddelde in de EU 16,1 hectare bedraagt. In Nederland zijn er relatief weinig zeer kleine en zeer grote bedrijven.
Verder draagt de Nederlandse landbouw meer dan gemiddeld bij aan de economie: de landbouw is goed voor 1,8% van de economie in Nederland (in de EU gemiddeld 1,6%) en voor 2,1% van de werkgelegenheid. Gemiddeld is de EU-landbouw goed voor 4,7% van de werkgelegenheid.

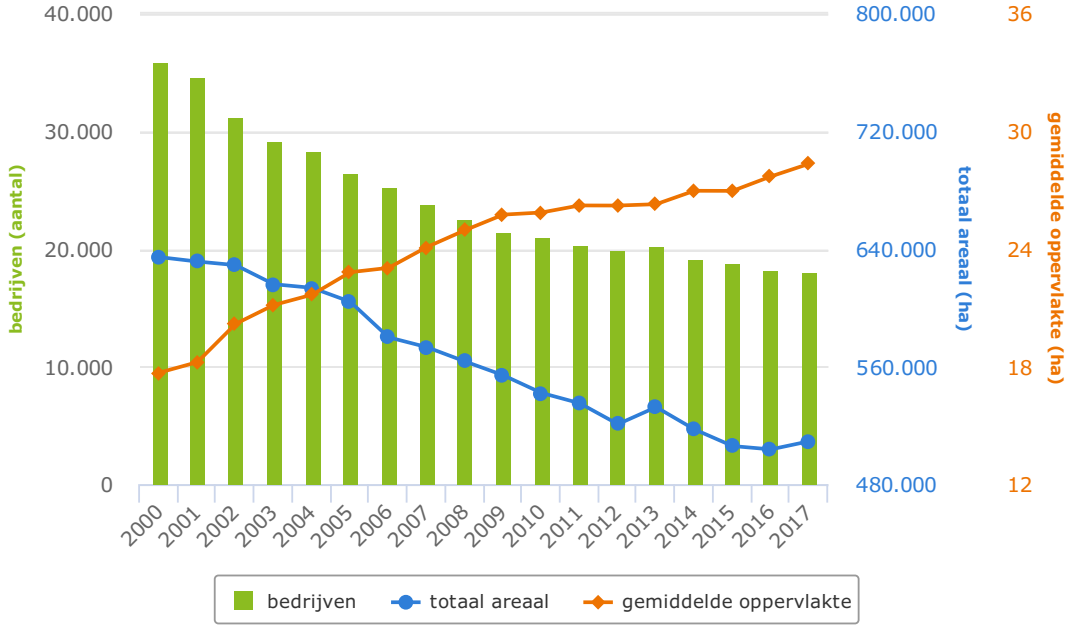
De productie is zeer gediversifieerd, zoals weergegeven in tabel 3.

Tabel 3
De gemiddelde outputcomponenten van de Nederlandse landbouw tussen 2013 en 2015 (Europese Commissie, 2016)

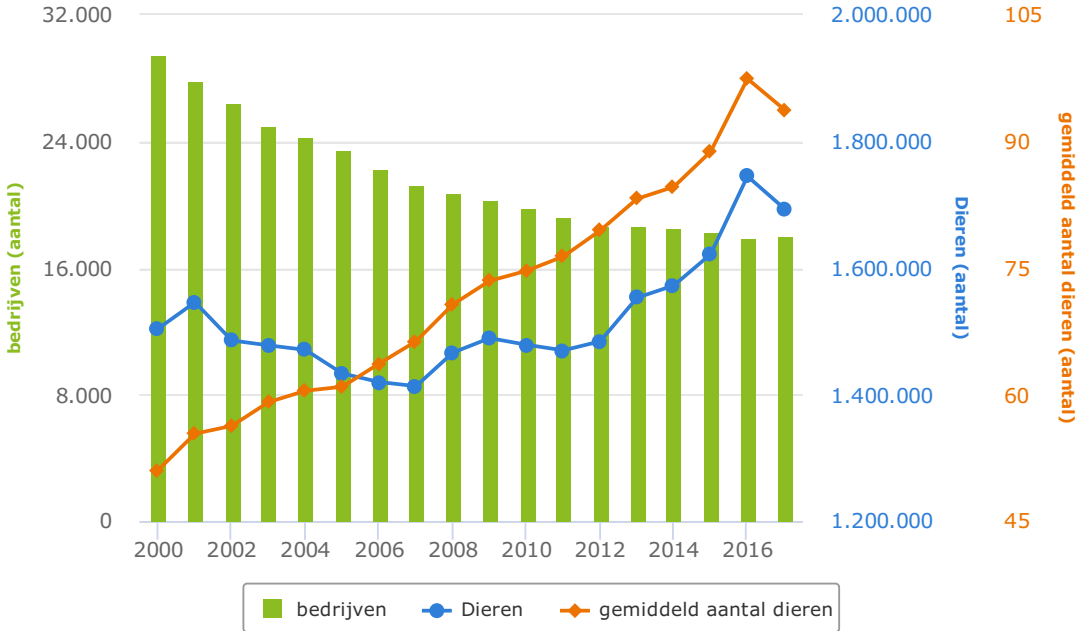
Outputcomponenten	**% in constante producentenprijzen**
Groenten en tuinbouwproducten	39,4
Melk	19,5
Varkens	10,2
Aardappelen	6,4
Runderen	5,9
Overige	3,7
Pluimvee	3,4
Fruit	3,3
Eieren	2,6
Voedergewassen	2,5
Granen	1,5
Industriële gewassen	1,3
Schapen en geiten	0,4

Daarnaast laten gegevens van het CBS zien dat de Nederlandse landbouw tussen 2000 en 2017 in grote mate veranderd is. Dit is zichtbaar in grafiek 1 voor de akkerbouw, maar ook zeker in grafiek 2 over de melkveehouderij.

3.3.2. De veranderende landbouw 2000 - 2017

Grafiek 1
Nederlandse akkerbouwbedrijven 2000-2017: aantal, areaal en gemiddelde oppervlakte in hectares (CBS-landbouwtelling & Wageningen Economic Research, 2017)

Grafiek 2
Ontwikkeling Nederlandse melkveehouderij 2000-2016: aantal bedrijven, totaal en gemiddeld aantal dieren (CBS-landbouwtelling & Wageningen Economic Research, 2018)

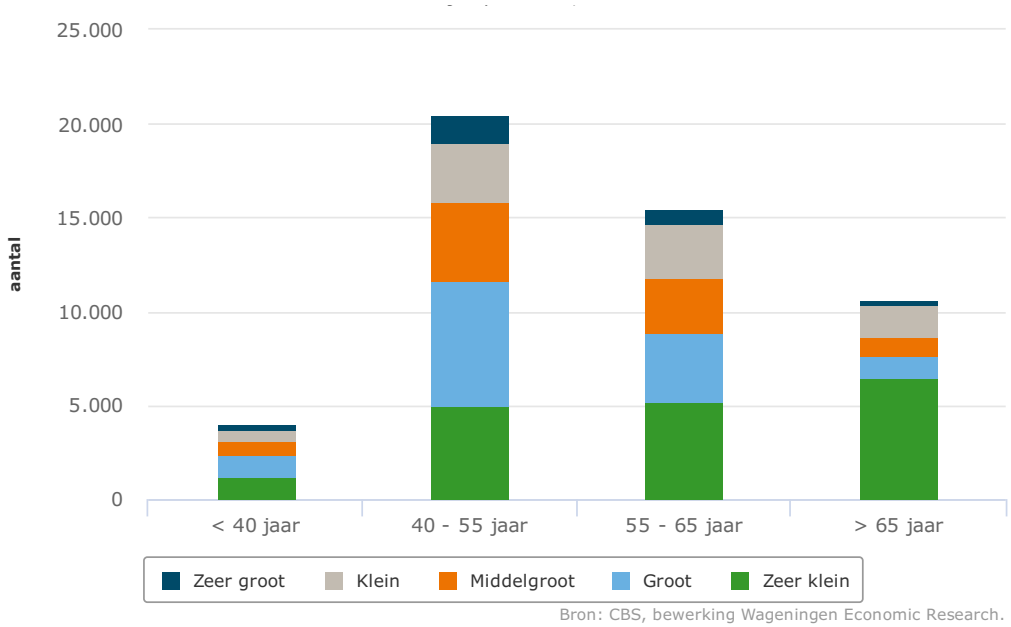
In de grafieken 1 en 2 worden de grote veranderingen in de Nederlandse landbouw zichtbaar:

- Tussen 2000 en 2017 is de gemiddelde oppervlakte van een akkerbouwbedrijf in hectares, bijna verdubbeld
- Het totale beschikbare areaal is zeer sterk teruggelopen
- Het aantal akkerbouwbedrijven is van zo'n 35.000 teruggelopen naar minder dan 20.000
- Het aantal melkveebedrijven is sterk teruggelopen
- Zowel het totale aantal dieren als het gemiddelde aantal dieren is toegenomen

Deze feiten impliceren in ieder geval het volgende:

- De afgelopen jaren heeft schaalvergroting behoorlijk doorgezet
- Bedrijven worden door toegenomen omvang kapitaalintensiever
- Kapitaalintensieve bedrijven zijn lastiger over te nemen voor jongeren met beperkte toegang tot kapitaal

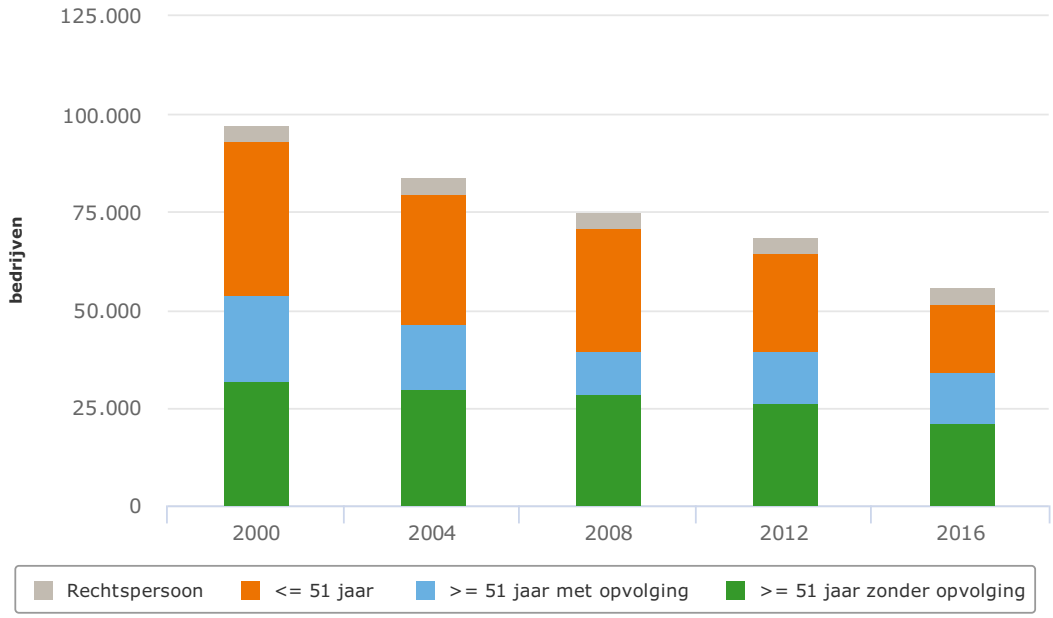
3.3.3. Opvolging van landbouwbedrijven

Grafiek 3
Leeftijd bedrijfshoofden en omvang in SVC[9] (CBS-landbouwtelling & Wageningen Economic Research, 2017)

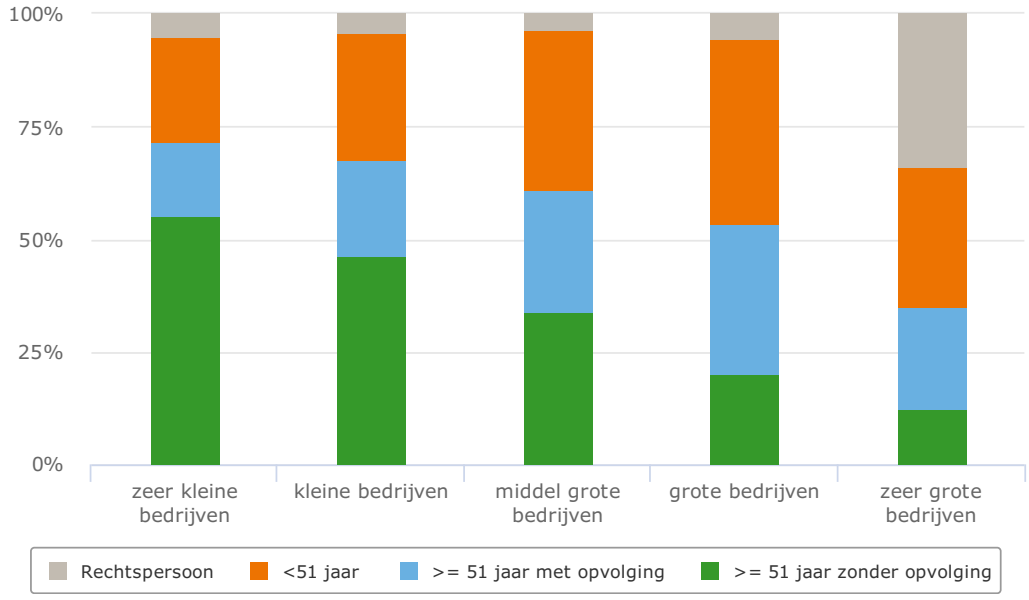
Zichtbaar in grafiek 3, is het feit dat er zeer weinig ondernemers jonger zijn dan 40 jaar. Verder is het heel duidelijk dat meer dan de helft van de ondernemers boven de 65 jaar, een zeer klein bedrijf heeft. Verder is het zichtbaar dat verreweg de meeste agrarisch ondernemers tussen de 40 en 65 jaar zijn.

[9] Standaardverdiencapaciteit, een maatstaf voor de toegevoegde waarde. De SVC van een bedrijf geeft de vergoeding van arbeid en kapitaal weer op basis van standaarden.

Grafiek 4
Leeftijdscategorie bedrijfshoofden met en zonder opvolger in land- en tuinbouw

In grafiek 4 wordt de opvolgingssituatie tussen de jaren 2000 en 2016 getoond. Twee zaken worden op basis van bovenstaande gegevens duidelijk: het totale aantal bedrijven neemt sterk af en het aantal bedrijfshoofden ouder dan 51 jaar neemt hierdoor absoluut af, maar procentueel sterk toe.

Grafiek 5
Opvolgingssituatie in land- en tuinbouw, naar grootteklasse in 2016 (CBS-landbouwtelling & Wageningen Economic Research, 2017)

Grafiek 5 laat duidelijk zien dat kleine en zeer kleine bedrijven relatief weinig perspectief hebben. Zowel middelgrote als grote en zeer grote bedrijven daarentegen, hebben ofwel een opvolger, ofwel het bedrijfshoofd is zelf jonger dan 51. Verder valt op in de tabel dat meer dan 25% van de zeer grote bedrijven in handen is van een rechtspersoon (bijvoorbeeld een bv of coöperatie) en niet zoals veel andere agrarische bedrijven opereert als maatschap of vennootschap onder firma. Hierbij is dus onduidelijk of er sprake is van opvolging.

In opdracht van de Europese Commissie publiceerden Ecorys, LEI en Aequator Groen & Ruimte in 2015 verschillende rapporten over de (kennis)behoefte van jonge boeren in de EU.
De organisaties hebben in verschillende lidstaten jonge boeren ondervraagd, over onder andere de informatievoorziening, kennisbehoefte, uitwisselingen, en problemen waar ze tegen aan lopen.

3.3.4 Informatievoorziening

De meest gebruikte informatiebronnen voor de geïnterviewde Nederlandse jonge boeren zijn: (in volgorde van meest gebruik naar minst gebruikt)

1. Internet
2. Individueel advies
3. Studiegroepen
4. Trainingen/cursussen
5. Vakbladen
6. Workshops
7. Beurzen
8. Excursies

Voor bovenstaande informatiebronnen geldt overigens ook dat Nederlandse jonge boeren hier meer interesse in hebben dan andere jonge boeren uit de EU. Ook worden de informatiebronnen vaker dan gemiddeld gebruikt. Er is vanuit de Nederlandse jonge boeren minder interesse om te discussiëren op internet of om via e-learning te leren (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p. 13).
Verder doen boeren natuurlijk ook kennis op via andere mensen en bedrijven. In Nederland doen jonge boeren kennis op via: (van veel informatie naar weinig informatie)

1. Andere boeren
2. Agrarisch adviseurs
3. Verkoopadviseurs
4. Accountants
5. Belangenbehartigers
6. Dierenarts
7. Afnemers
8. Onderzoeksbureaus
9. Banken
10. Rijksoverheid

In vergelijking met andere jonge boeren uit de EU, blijkt dat Nederlandse jonge boeren vaker informatiebronnen gebruiken. Banken, accountants en de Rijksoverheid worden soms wel tot twee keer zo vaak als informatiebron gebruikt dan in andere lidstaten (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p14).

3.3.5. Kennisbehoefte

Nederlandse jonge boeren geven aan het waarschijnlijk te achten dat ze veel verschillende vaardigheden leren. Jonge boeren verwachten met name te leren over: (in volgorde van meest waarschijnlijk naar minst waarschijnlijk:

1. Managementvaardigheden
2. Financiële vaardigheden
3. Technische vaardigheden
4. Strategische vaardigheden
5. Netwerken
6. Communicatie
7. Dierenwelzijn

8. Marketing
9. Subsidieaanvragen
10. Milieu
11. Talen

Als dit wordt vergeleken met de antwoorden van andere jonge boeren uit de EU, blijkt dat met name opvalt dat Nederlandse jonge boeren veel verwachten te leren van management en financiën, terwijl zij veel minder vertrouwen hebben in het opdoen van kennis met betrekking op subsidieaanvragen en milieu (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p 11).

3.3.6 Uitwisselingen

Daarnaast zijn de jonge boeren bevraagd over uitwisselingen met andere jonge boeren. Daar vonden de Nederlandse respondenten het volgende van: (in volgorde van hoge verwachting naar lage verwachting)

- Een waardevolle ervaring
- Verbetert netwerkvaardigheden
- Verbetert managementvaardigheden
- Verbetert prestaties op de boerderij
- Kost veel tijd
- Verbetert het inkomen
- Verbetert marketingvaardigheden
- Kost veel geld

Opvallend aan deze resultaten is dat, in vergelijking met de jonge boeren uit andere lidstaten van de EU, de Nederlanders vaker verwachten dat de uitwisseling erg waardevol is. Nederlandse jonge boeren verwachten echter minder dan gemiddeld een verbetering van de prestaties op de boerderij.

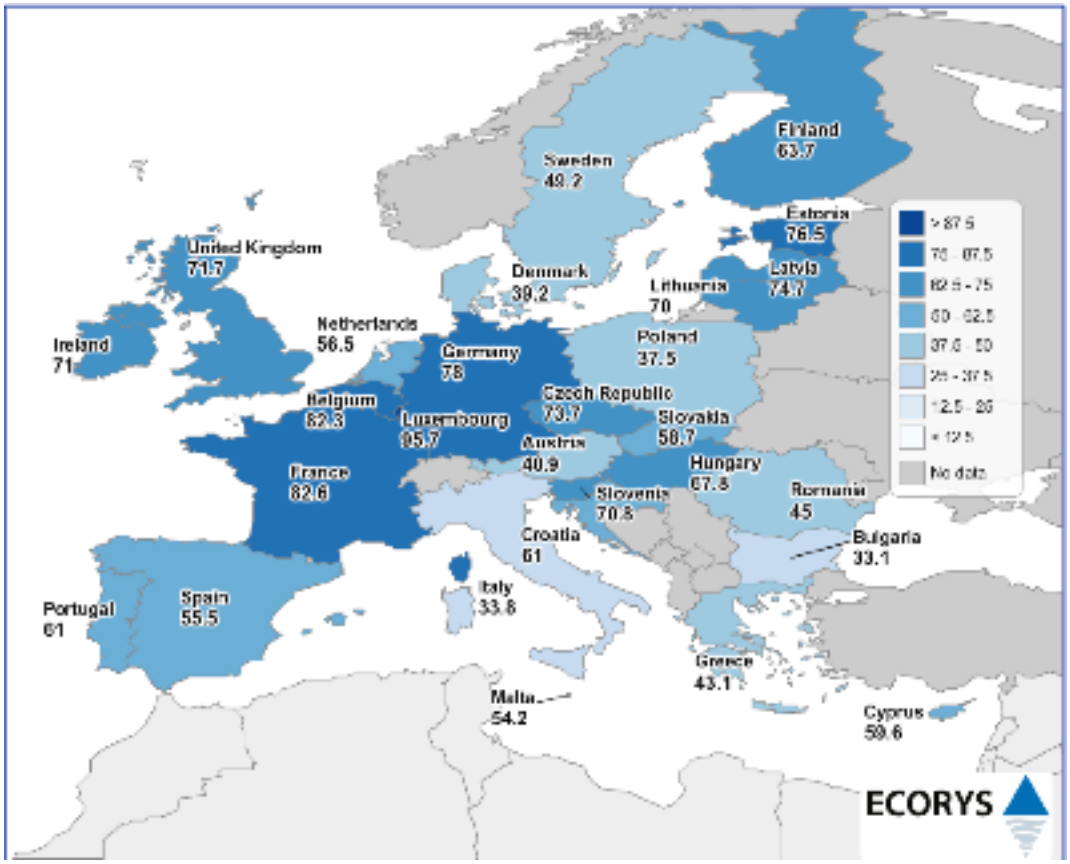
Daarnaast zijn er ook redenen om niet deel te nemen aan een uitwisseling. Verreweg de meeste jonge boeren (meer dan 80%) zegt hierover geen tijd te hebben voor een uitwisseling. Een ander deel van de respondenten geeft aan geen vervanging te hebben op de boerderij.

3.3.7. Uitdagingen

Voor Nederlandse jonge boeren vormen de volgende zaken vooral een probleem, zo blijkt (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p9):
(in volgorde van meest naar minst problematisch)

1. De beschikbaarheid van huurland
2. De beschikbaarheid van land om te kopen
3. Toegang tot financiering
4. Subsidies
5. Toegang tot kennis
6. Gekwalificeerde arbeidskrachten
7. Andere wetgevingsproblemen
8. Advies van voorlichtingsdiensten
9. Nationaal erfrecht
10. Seizoensarbeid

Voor Nederlandse jonge boeren blijkt toegang tot grond, geld en kennis dus het meest problematisch. Met name de eerste, grond, lijkt een groot probleem. Als dit echter in perspectief gezet wordt, door deze Nederlandse behoefte te vergelijken met de behoefte in andere lidstaten, valt direct op dat de grondhonger onder Nederlandse jonge boeren in cijfers meevalt. Dit is zichtbaar in figuur 2.

Figuur 2
Het percentage jonge boeren in de EU, per lidstaat, dat de beschikbaarheid van land als problematisch ervaart (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p15)

De term kringlooplandbouw (De Boer, I.J.M. & Van Ittersum M.K. 2018) wordt regelmatig opgeworpen als mogelijk probleem of potentiele uitdaging voor jonge boeren. In dit onderzoek is het thema echter buiten beschouwing gelaten aangezien dit een nationale ambitie betreft, die niet is terug te vinden in de Europese voorstellen.

3.3.8 Conclusie

In de Nederlandse landbouwsector is de gemiddelde bedrijfsgrootte 27,4 hectare en zijn de meeste bedrijfshoofden tussen de 40 en 55 jaar oud. Minder dan 5000 boeren in Nederland zijn jonger dan 40 jaar.

De Nederlandse landbouw draagt meer dan gemiddeld bij aan de economie: de landbouw is goed voor 1,8% van de economie in Nederland en voor 2,1% van de werkgelegenheid.

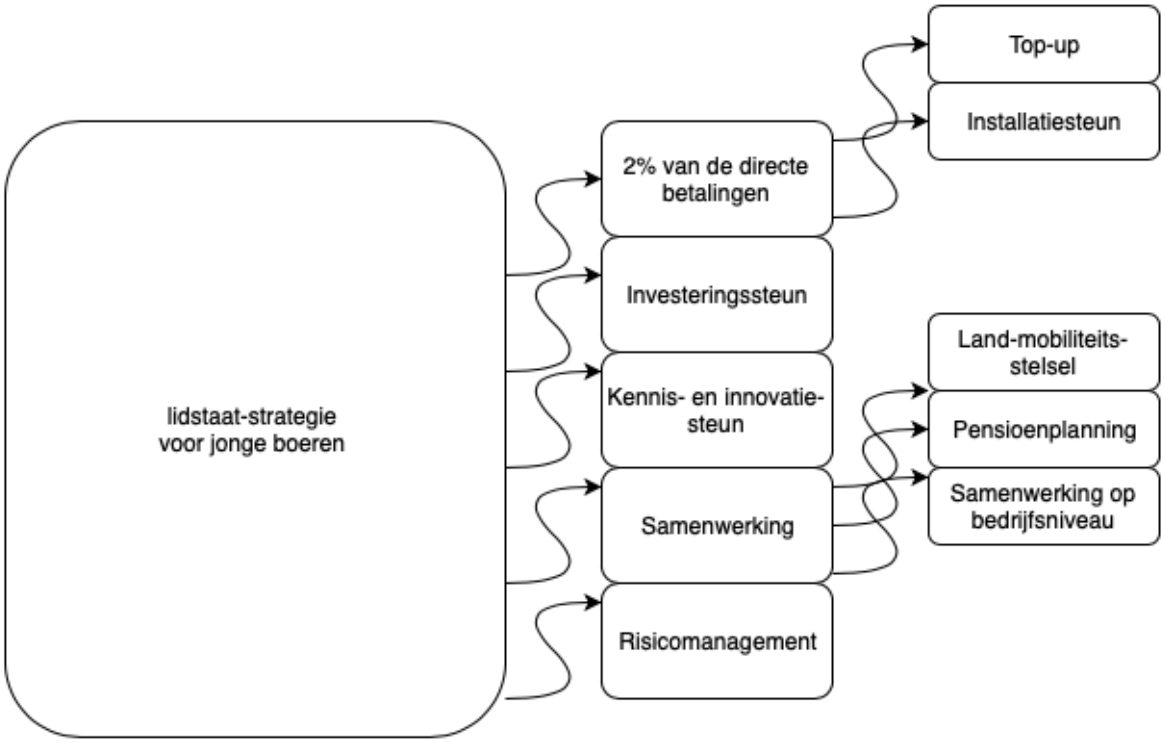
De productie is Nederland is zeer gediversifieerd. De output in groente, tuinbouw en melk is relatief groot. De Nederlandse landbouw is de afgelopen jaren sterkt veranderd. De schaalvergroting heeft behoorlijk doorgezet. De landbouwbedrijven worden door toegenomen omvang kapitaalintensiever.

Uit recent onderzoek (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p9) blijkt dat met name de beschikbaarheid van land, de toegang tot geld en tot kennis de grootste problemen zijn.

De (kapitaalintensievere) bedrijven zijn dus steeds lastiger over te nemen door jongeren.

3.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen?

In de wetsvoorstellen van de Europese Commissie staan de verschillende manieren om jonge boeren te ondersteunen, beschreven. Dit gaat om de volgende opties weergegeven in figuur 3.

Figuur 3
De mogelijkheden om jonge boeren te ondersteunen vanuit het GLB (Europees Parlement, 2018)

3.4.1. Strategisch plan

Iedere lidstaat ontwerpt een eigen strategisch plan. Dit gebeurt op basis van de doelstellingen van het nieuwe GLB. Daarnaast is er ruimte voor meer specifieke doelen, die door de lidstaat zelf worden toegevoegd. Voorbeelden hiervan zijn het Klimaatakkoord en de visie op kringlooplandbouw (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2019)

Het succes van de maatregelen die een lidstaat neemt in het strategisch plan, wordt gemeten door te berekenen hoeveel jonge boeren aan het einde van de periode gebruik hebben gemaakt van de steunmogelijkheden.

3.4.2. 2% directe betalingen

Het voorgestelde budget komt momenteel uit op 703,9 miljoen euro per jaar. Minimaal twee procent is daarvoor gereserveerd voor jonge boeren. Dit is 14.078.000 euro per jaar.
Dit zou zowel in een top-up, zoals deze nu ook wordt toegekend, worden gebruikt, als in een installatiesteun. Ook mag de lidstaat beiden gebruiken om jonge boeren te ondersteunen. Dat staat de lidstaat vrij.

Lidstaten mogen met de installatiesteun maximaal 100.000 euro uitkeren aan jonge boeren die zich voor de eerste keer vestigen. Dit mag gecombineerd worden met financiele instrumenten. Een voorbeeld hiervan is (nog vorm te geven) regeling met de Europese Investeringsbank.

3.4.3 Jonge Landbouwersregeling

Ook op dit moment is er een JOLA en lidstaten worden in de voorstellen aangemoedigd om dit door te zetten. De investeringslijst moet worden opgenomen in het strategisch plan en wordt zo voorgelegd ter beoordeling aan de Europese Commissie.

3.4.4. Kennis en innovatie-ondersteuning

Lidstaten worden aangemoedigd om in de tweede pijler van het GLB, geld vrij te maken voor (internationale) educatiedoelen met betrekking tot landbouw en plattelandsontwikkeling. De focus moet hierbij op jonge boeren liggen.

3.4.5. Samenwerking

De voorstellen moedigen de lidstaten op verschillende manieren aan om samenwerking tussen generaties te bevorderen.

Land-mobiliteitsstelsel

Het land-mobiliteitsstelsel is hier een voorbeeld van. Dit is een stelsel dat op dit moment al in gebruik is in Ierland. Daar is er zeer beperkte samenwerking tussen generaties. In Nederland hebben we als enige lidstaat een relatief succesvolle bedrijfsovernamewijze, bij het vormen van een maatschap. Dit soort samenwerkingen worden door een land- of (grond-)mobiliteitsstelsel ook mogelijk in andere lidstaten. Jongeren en ouderen worden gefaciliteerd in het pachten of verpachten van grond en worden aangemoedigd hier mee aan de slag te gaan.

Pensioenplanning

Ook voorzien de voorstellen van de Commissie in het onderwerp pensioen. Bij veel boeren in Europa zit hun gehele pensioen in de boerderij. Vaak belemmert dit bedrijfsovername. In de voorstellen worden lidstaten aangemoedigd meer flexibiliteit in de wetgeving rond sparen, belasting en erven te bieden.

Samenwerking op bedrijfsniveau

Verder moedigen de voorstellen verregaande samenwerking op bedrijfsniveau aan. Ook bij deze optie kan er aan het Nederlandse model met maatschappen gedacht worden. Dit lijkt een goede manier om te kunnen gaan voldoen nieuwe nationale regels op het gebied van meer lokaal produceren en afzetten.

3.4.6. Risicomanagement

Ten slotte zijn in de nieuwe voorstellen de mogelijkheden tot verzekering verbreed. Hier kunnen lidstaten deels een eigen invulling aan geven. Ook zijn er gelden gereserveerd die ingezet kunnen worden bij rampen, zowel bij extreme weersomstandigheden als bij andere externe factoren.

3.4.7 Externe aanbevelingen

Vogelzang et al., deed in 2016 een aantal aanbevelingen om werkgelegenheid op het platteland te bevorderen via GLB. Het bevorderen van bedrijfsovername werd hierbij als een van de eerste punten benoemd. De hierbij passende beleidsmaatregel is volgens Vogelzang et al., de installatiesteun voor jonge boeren zo hoog mogelijk maken.

3.4.8 Conclusie

De nieuwe GLB-voorstellen bieden 8 verschillende manieren om jonge boeren te ondersteunen. Dit wordt door lidstaten in een strategisch plan omschreven. Nederland kan de volgende opties kiezen:

- Een top-up betaling per hectare biedt de mogelijkheid om jongeren van extra kapitaal te voorzien op het moment dat ze starten
- Een installatiesteun kan de bedrijfsovername financieel vergemakkelijken en zorgt voor een betere uitgangspositie van de jonge boer
- Een investeringssteun kan de jonge boeren een steuntje in de rug geven bij het doen van duurzame investeringen
- Jonge boeren kunnen een beroep doen op steun uit de tweede pijler voor educatie
- Via een land-mobiliteitsstelsel kan de toegang tot grond voor jonge boeren vergemakkelijkt worden
- Door toegenomen flexibiliteit rond belasting, sparen en erven kunnen ouderen gemakkelijker met pensioen
- Het aanmoedigen van samenwerking op bedrijfsniveau
- Meer mogelijkheden om risico’s af te dekken

3.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK?

3.5.1. Over NAJK

De vereniging NAJK is sinds ruim 40 jaren een in Nederland actieve organisatie voor jonge boeren. De organisatie heeft zowel lokale als regionale afdelingen, maar is ook nationaal en internationaal actief. De organisatie verzorgt zowel belangenbehartiging voor jonge boeren en tuinders als cursussen voor de ongeveer 8000 leden. Niet alle leden van NAJK zijn zelf (aspirant-)boer. Een deel van de leden is dit wel, een ander deel voelt zich betrokken bij de agrarische sector, is werkzaam in een verwante sector of maakt deel uit van een aan de sector verwante groep.

Het Dagelijks Bestuur (DB) van NAJK bestaat uit 6 leden, die met uitzondering van de voorzitter allen een inhoudelijke portefeuille hebben. Dit gaat om de volgende portefeuilles:

- Melkveehouderij
- Intensieve veehouderij
- Akkerbouw
- Bedrijfsovername
- Internationaal

De persoon met deze laatste portefeuille legt zich in de praktijk in grote mate toe op het GLB, aangezien dit het meest invloedrijke Europese beleid is. Ook verzorgt deze persoon de internationale vertegenwoordiging van NAJK binnen de Europese koepel CEJA[10].

3.5.2. Uitdagingen volgens NAJK

Volgens de position papers van NAJK hebben Nederlandse jonge boeren een aantal uitdagingen (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2017). De Europese uitdagingen (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015) worden eerst benoemd:

- Beperkte toegang tot grond
- Beperkte toegang tot kapitaal
- Beperkte toegang tot kennis

Vervolgens wordt er ook ingegaan op de specifieke uitdagingen in de ogen van NAJK (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2018):

- *Bedrijfsovername*
- *Omgaan met klimaatverandering en daardoor extremere weersomstandigheden*
- *Het behalen van doelstellingen rond klimaat, duurzaamheid en biodiversiteit met minder beschikbare grondstoffen*
- *Sterk fluctuerende markten*
- *Beperkte regie in de keten*

[10] Conseil Européen des Jeunes Agriculteurs, de Europese Raad van Jonge Boeren

3.5.3. Standpunten

In 2016 en 2017 is het onderwerp ‘GLB na 2020’ aangesneden binnen de lokale en regionale afdelingen van NAJK en daar zijn een aantal heldere standpunten uitgekomen, te weten:

- *De directe inkomenssteun moet vervangen worden door een prestatievergoeding.*
- *De gevolgen van marktschommelingen moeten agrarische ondernemers zelf opvangen.*
- *De gevolgen van weersinvloeden moeten agrarische ondernemers zelf opvangen.*
- *Jonge boeren moeten ondersteund worden vanuit het GLB; ook als dit ten koste gaat van het beschikbare budget voor boeren boven de 40 jaar (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, z.d.)*

Op basis van deze standpunten en een discussie binnen het Dagelijks Bestuur van NAJK is het eerdergenoemde document ‘NAJK over het GLB na 2020’ (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2017) opgeleverd.

De tweede position paper, ‘Gevolgen van het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) voor Nederland’ (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, 2018) is in grote mate vergelijkbaar met de eerdere position paper. Een groot verschil echter, is de toepassing van de standpunten van NAJK. Waar er bij de vaststelling van het eerste document nog geen informatie beschikbaar was vanuit de Europese Commissie, was deze bij de vaststelling van het tweede document reeds gepubliceerd en meegenomen in de besluitvorming.

Belangrijke punten uit de position papers zijn de volgende:
- De focus in de voorstellen (Europese Commissie, 2018c) is onvoldoende op jonge boeren
- Er moet een scherpe definitie van de term ‘actieve boer’ en ‘jonge boer’ in de voorstellen komen
- Het nieuwe GLB moet simpeler en doeltreffender
- Het budget voor het GLB moet niet verlaagd worden

Daarnaast wil NAJK graag dat de volgende ondersteuningsmogelijkheden voor jonge boeren worden benut:
- Top-up
- Investeringssteun (zo mogelijk zonder investeringslijst)
- Innovatie stimuleren
- Installeringssteun
- Grondmobiliteit bevorderen
- Kennis verspreiden

3.5.4. Conclusie

NAJK heeft tien belangrijke standpunten op het gebied van GLB:

- De focus in de voorstellen (Europese Commissie, 2018c) is onvoldoende op jonge boeren
- Er moet een scherpe definitie van de term ‘actieve boer’ en ‘jonge boer’ in de voorstellen komen
- Het nieuwe GLB moet simpeler en doeltreffender
- Het budget voor het GLB moet niet verlaagd worden
- In het nieuwe GLB moet een top-up zitten
- Er moet een investeringsregeling komen zonder lijst
- Innovatie moet extra gestimuleerd worden
- Er moet een installatiesteun ingevoerd worden
- Grondmobiliteit moet bevorderd worden
- Er moeten betere manieren gevonden worden om kennis te verspreiden.

De voorstellen van de Europese Commissie voorzien voor NAJK niet op de volgende punten:

- Voor wat betreft de focus op jonge boeren wordt dit niet aangepast en blijft dit redelijk breed met focus op jonge en nieuwe boeren
- Er is een definitie van ‘actieve boer’ en ‘jonge boer’ opgenomen in de voorstellen, maar lidstaten mogen dit aanpassen naar eigen inzicht
- De Europese Commissie heeft getracht een simpeler en doeltreffender GLB, vorm te geven
- In de voorstellen wordt het budget met 5% verlaagd.
- Er komt een investeringsregeling met investeringslijst

De voorstellen sluiten wel aan bij NAJK op de volgende punten:

- Er komt weer een top-up
- De lidstaat kan kiezen voor installatiesteun
- Jonge boeren kunnen een beroep doen op steun voor educatie
- Als de lidstaat dit wil, komt er een grond-mobiliteitsstelsel
- Mogelijkheden voor innovatie zijn horizontaal door het beleid gevlochten

De Nederlandse agrarische sector is zeer divers, de afgelopen jaren sterk veranderd is en schaalvergroting heeft doorgezet. Aangezien blijkt dat de grootste uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren de beschikbaarheid van land, de toegang tot geld en tot kennis zijn, zijn de beste manieren om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen de maatregelen die hier betrekking op hebben:

- Een top-up betaling per hectare biedt de mogelijkheid om jongeren van extra kapitaal te voorzien op het moment dat ze starten
- Een installatiesteun kan de bedrijfsovername financieel vergemakkelijken en zorgt voor een betere uitgangspositie van de jonge boer, die vaak nog niet kapitaalkrachtig is
- Een investeringssteun kan de jonge boeren een steuntje in de rug geven bij het doen van duurzame investeringen
- Verbeterde toegang tot educatie
- Een grond-mobiliteitsfonds

4. Discussie

De doelstelling van deze scriptie is concluderen op basis van kwalitatief onderzoek wat de beste manier is om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Door middel van vijf deelvragen is de volgende hoofdvraag beantwoord:

Hoe kunnen Nederlandse jonge boeren vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid het best ondersteund worden?

4.1 Wat houdt het voorstel van de Europese Commissie in en welke problemen lost het op?

De voorstellen van de Europese Commissie hebben drie hoofddoelen: het bevorderen van een slimme en veerkrachtige landbouw, milieuzorg en klimaatactie intensiveren en de sociaaleconomische structuur van het platteland versterken.
De voorstellen trachten problemen rond de volgende thema's op te lossen:
Druk op het landbouwinkomen, zwakheden in productiviteit en het concurrentievermogen, disbalans in waardeketens, klimaatverandering, uitputting van natuurlijke bronnen, verlies van natuur en landschappen, weinig groei, gebrek aan werkgelegenheid, weinig vernieuwing in de generaties, suboptimale infrastructuur en services, territoriale disbalans, sociale inclusie en armoede.

Het onderzoek is verlopen zoals verwacht en gepland. De bronnen van de Europese Commissie zijn betrouwbaar en altijd beschikbaar. Het is gemakkelijk dat deze veelal in het Nederlands beschikbaar zijn en dat er vaak ook een meer simplistische uitleg bij gegeven wordt, door bijvoorbeeld samenvattingen of factsheets. Er waren geen onverwachte resultaten, wel bijzonder veel informatie, waardoor het soms lastig was om de rode draad te ontdekken of vast te houden. De resultaten kwamen overeen met de verwachtingen en er was geen sprake van bronnen die elkaar tegenspraken. Over het algemeen was de informatie prettig om mee te werken

4.2 Wat doen andere lidstaten van de Europese Unie voor jonge boeren en hoe effectief is deze steun?

Europese lidstaten ondersteunen de jonge boeren op verschillende manieren, maar ze ondersteunen allemaal vanuit de eerste en de tweede pijler. Alle lidstaten bieden de (verplichte) top up, Nederland, Vlaanderen, Duitsland en Ierland bieden daarnaast een investeringsregeling aan, Duitsland een rentekorting en Vlaanderen en Oostenrijk een installatiesteun. Er is geen causaal verband te ontdekken tussen de huidige steunmaatregelen en de effectiviteit op het aantal jonge boeren.

Het onderzoek was lastiger dan verwacht. Buiten dat de informatie uit andere lidstaten soms slecht vindbaar was of de betrouwbaarheid van de bron niet gewaarborgd kon worden, was er in het geval van Duitsland en Oostenrijk sprake van een taalbarrière. De volgende keer zou hier meer tijd en aandacht aan besteed kunnen worden om efficiënter te werk te gaan. Uiteindelijk was het onderzoek wel toereikend om tot resultaten te komen. De tweede vraag die in deze deelvraag zit, met betrekking tot de effectiviteit van de steun, bleek lastig te beantwoorden. Effectiviteit is lastig te meten, zeker wanneer het historisch perspectief van oudere, niet meer in werking zijnde steunmaatregelen niet wordt meegenomen. Een volgende keer zou deze deelvraag specifieker geformuleerd moeten worden om tot een sluitende conclusie te komen.

4.3 Wat zijn de uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren?

De productie is Nederland is zeer gediversifieerd. De output in groente, tuinbouw en melk is relatief groot. De Nederlandse landbouw is de afgelopen jaren sterk veranderd. De schaalvergroting heeft behoorlijk doorgezet. De landbouwbedrijven worden door toegenomen omvang kapitaalintensiever.

Uit recent onderzoek (Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte, 2015, p9) blijkt dat met name de beschikbaarheid van land, de toegang tot geld en tot kennis de grootste problemen zijn voor Nederlandse jonge boeren.

Het onderzoek is verlopen zoals gepland. De bronnen gaven overzichtelijke informatie, maar het bleek lastig om de scope van de onderzoeksvraag goed vast te houden. Er was zeer veel informatie beschikbaar. Een volgende keer zou bij het vooronderzoek duidelijker gemaakt moeten worden welke bronnen ook juist niet worden gebruikt om tot resultaat te komen.

4.4 Welke mogelijkheden bieden de voorstellen om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen?

De voorstellen bieden acht verschillende manieren om jonge boeren te ondersteunen:
Een top-up betaling, installatiesteun, investeringssteun, ondersteuning voor educatie, een grond-mobiliteitsstelsel, pensioenplanning (voor de overdrager), samenwerking op bedrijfsniveau en meer mogelijkheden voor risicomanagement.

De informatie die geboden wordt vanuit de Europese Commissie is helder en compleet. De combinatie van de Mededeling van de Commissie in 2017 en de daadwerkelijke voorstellen in 2018 bieden een compleet beeld van de voorstellen. De wetteksten waren soms zeer lastig te doorgronden, maar vaak werd er op een andere manier door de Europese Commissie heldere uitleg gegeven. De volgende keer is het raadzaam om de factsheets, samenvattingen en gesimplificeerde versies eerst te doorgronden, voordat het daadwerkelijke wetsvoorstel doorgenomen wordt. Dit biedt op voorhand helderheid over inzet en/of inhoud.

4.5 Tot in hoeverre passen de voorstellen van de Europese Commissie bij de uitgangspunten en huidige standpunten van NAJK?

De voorstellen sluiten aan op vijf van de tien belangrijkste standpunten van NAJK. De voorstellen bieden namelijk ondersteuning op de volgende thema's: top-up, installatiesteun, educatie, grond-mobiliteitsstelsel en innovatie.

Dit deel van het onderzoek was gemakkelijk te plannen en uit te voeren. De standpunten van NAJK moesten simpelweg vergeleken worden met de mogelijkheden die de Europese Commissie biedt voor ondersteuning van jonge boeren. Dit was goed mogelijk. Een volgende keer zou er meer gebruik gemaakt kunnen worden van de interne informatiestroom die een organisatie als NAJK heeft. De bronnen vanuit de vereniging waren weliswaar aanwezig, maar niet altijd goed geregistreerd, waardoor niet ieder document als betrouwbare bron kon worden aangemerkt. Bij het uitvoeren van het onderzoek om tot een antwoord op deze deelvraag te komen, is het beter om dit buiten de reguliere vakantieperiode te doen, om zo meer kennis vanuit de organisatie zelf te kunnen opdoen.

5. Conclusies en aanbevelingen

Het doel van deze scriptie luidt: concluderen op basis van kwalitatief onderzoek wat de beste manier is om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen vanuit het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Hiertoe zijn vijf deelvragen en de volgende hoofdvraag beantwoord:
Hoe kunnen Nederlandse jonge boeren vanuit het nieuwe GLB het best ondersteund worden?

De voorstellen van de Europese Commissie hebben drie hoofddoelen: het bevorderen van een slimme en veerkrachtige landbouw, milieuzorg en klimaatactie intensiveren en de sociaaleconomische structuur van het platteland versterken. Door middel van oplossingsrichtingen die het nieuwe beleid schetst, worden de volgende negen problemen aangepakt:

- Druk op het landbouwinkomen
- Zwakheden in productiviteit en het concurrentievermogen
- Disbalans in waardeketens
- Klimaatverandering
- Uitputting van natuurlijke bronnen
- Verlies van natuur en landschappen
- Weinig groei, werkgelegenheid en vernieuwing in de generaties
- Suboptimale infrastructuur en services
- Territoriale disbalans
- Sociale inclusie en armoede

Iedere Europese lidstaat ondersteunt de jonge boeren in het land op een andere manier. Alle lidstaten doen dit wel vanuit de eerste en tweede pijler van het GLB. In deze scriptie zijn Nederland, Vlaanderen, Duitsland, Oostenrijk en Ierland met elkaar vergeleken. Alle genoemde lidstaten werken momenteel met een top-up voor jonge boeren, maar de totale maximale bedragen per jaar variëren van 2000 tot 8000 euro.
Er is geen causaal verband te ontdekken tussen de huidige steunmaatregelen en de effectiviteit voor het aantal jonge boeren. Het aantal jonge boeren in Oostenrijk ligt hoog, maar er zijn slechts twee beperkte steunmaatregelen specifiek voor jonge boeren. Dit zou er mee te maken kunnen hebben dat veel landbouwers in Oostenrijk naast hun landbouwbedrijf ook nog andere werkzaamheden uitvoeren en geen volledig inkomen aan het landbouwbedrijf hoeven te onttrekken, maar ook met de bergboerenregeling, die landbouwers in onherbergzaam gebied extra ondersteunt.
Van de onderzochte landen heeft Nederland de minste bedrijfshoofden die jonger zijn dan 35. Dit cijfer kan beïnvloed zijn door het feit dat jongeren in Nederland mede-bedrijfseigenaar kunnen zijn in een maatschap, maar niet worden gezien als bedrijfshoofd.

Nederlandse jonge boeren staan voor een groot aantal uitdagingen. Het blijkt dat met name de beschikbaarheid van huurgrond en koopgrond, de toegang tot externe financiering en subsidies en de toegang tot kennis de grootste uitdagingen vormen voor de hedendaagse jonge Nederlandse boer. Andere Europese jonge boeren hebben vergelijkbare uitdagingen, maar het grootste probleem verschilt vaak per lidstaat.
Doordat de landbouwsector de afgelopen decennia sterk is veranderd en de schaalvergroting is toegenomen en bedrijven daardoor kapitaalintensiever zijn geworden, zijn agrarische bedrijven steeds lastiger over te nemen voor jonge boeren die nog niet kapitaalkrachtig zijn.

De voorstellen van de Europese Commissie bieden acht verschillende wijzen om jonge boeren te ondersteunen in overname of bedrijfsvoering. De Nederlandse overheid kan kiezen uit de volgende mogelijkheden:

- Een top-up betaling per hectare (verplicht)
- Een installatiesteun bij bedrijfsovername
- Een investeringssteun na bedrijfsovername
- Gelden beschikbaar stellen voor educatie
- Een grond-mobiliteitsstelsel invoeren
- Pensioenplanning vergemakkelijken
- Samenwerking op bedrijfsniveau aanmoedigen
- Risicomanagement bevorderen

De voorstellen sluiten op vijf punten aan bij de standpunten van NAJK. Zo komt er een top-up, kan een lidstaat kiezen voor installatiesteun, kunnen jonge boeren een beroep doen op steun voor educatie, wordt er, als de lidstaat dit wil, een grond-mobiliteitsfonds opgericht en zijn er mogelijkheden voor innovatie.

Aangezien blijkt dat de grootste uitdagingen voor Nederlandse jonge boeren de beschikbaarheid van land, de toegang tot geld en tot kennis zijn, zijn de beste manieren om Nederlandse jonge boeren te ondersteunen de maatregelen die hier betrekking op hebben:

- Een top-up betaling per hectare biedt de mogelijkheid om jongeren van extra kapitaal te voorzien op het moment dat ze starten
- Een installatiesteun kan de bedrijfsovername financieel vergemakkelijken en zorgt voor een betere uitgangspositie van de jonge boer, die vaak nog niet kapitaalkrachtig is
- Een investeringssteun kan de jonge boeren een steuntje in de rug geven bij het doen van duurzame investeringen
- Verbeterde toegang tot educatie
- Een grond-mobiliteitsfonds

Aanbevelingen die hieruit volgen zijn:

- Aangezien de voorstellen van de Commissie en de standpunten van NAJK op vijf punten overeenkomen, biedt dit perspectief voor jonge boeren. Het is raadzaam om als NAJK actief te lobbyen voor een beleid met deze vijf punten erin.
- In de toekomstige standpuntbepaling van NAJK kan er rekening gehouden worden met de verschillende steunmogelijkheden die de Europese Commissie biedt, om te onderzoeken welke steun daadwerkelijk het meest effectief is
- Nader onderzoek is wenselijk op het moment dat er een plenaire stemming in het Europees Parlement heeft plaatsgevonden over de voorstellen. Dan kan immers bekeken worden of er wijzigingen zijn of dat alles gelijk blijft. Mochten er wijzigingen in de steun voor jonge landbouwers komen, dan is vervolgonderzoek absoluut noodzakelijk om te kunnen beoordelen of de huidige conclusies nog aansluiten op het nieuwe beleid.

6. Bronnenlijst

Agriland. (2015, 7 september). *A full list of everything eligible for new young farmer grants*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.agriland.ie/farming-news/a-full-list-of-everything-eligible-for-new-young-farmer-grants/

Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft. (2014 november). *Förderung landwirtschaftlicher Unternehmen*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.bmel.de/SharedDocs/Downloads/Broschueren/FoerderungLandwUnternehmen2014.pdf?__blob=publicationFile

Bundesministerium für Ernährung und Landwirtschaft. (2019). *Grundzüge der Gemeinsamen Agrarpolitik (GAP) und ihrer Umsetzung in Deutschland*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.bmel.de/DE/Landwirtschaft/Agrarpolitik/_Texte/GAP-NationaleUmsetzung.html

CBS-landbouwtelling , & Wageningen Economic Research. (2017). *Agrarische feiten en cijfers* [Grafiek]. Geraadpleegd van https://www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232

CBS-landbouwtelling, & Wageningen Economic Research. (2017). *Nederlandse agrarische bedrijven 2000-2017: aantal, areaal en oppervlakte* [Grafiek]. Geraadpleegd van https://www.agrimatie.nl/SectorResultaat.aspx?subpubID=2232

CBS-landbouwtelling, & Wageningen Economic Research. (2018). *Ontwikkeling Nederlandse Melkveehouderij 2000-2016: aantal bedrijven, totaal en gemiddeld aantal dieren* [Grafiek]. Geraadpleegd van https://www.agrimatie.nl/ThemaResultaat.aspx?subpubID=2232&themaID=2286&indicatorID=2015

Conseil Européen des Jeunes Agriculteurs. (2019). *YOUNG FARMERS IN THE EU - CEJA*. Geraadpleegd op 12 juli 2019, van http://www.ceja.eu/young-farmers-eu/

De Boer, I. J. M., & Van Ittersum, M. K. (2018). *Circularity in agricultural production*. Geraadpleegd van https://www.wur.nl/upload_mm/9/c/4/c3895bb6-d515-4c12-920b-b67d85cb0eef_20180704%20Briefing%20WUR%20Tweede%20Kamer%20-%20Kringlooplandbouw%20klimaat%20biodiversiteit.pdf

Departement Landbouw en Visserij. (2019a). *Betaling voor Jonge Landbouwers*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://lv.vlaanderen.be/sites/default/files/attachments/fiche_betaling_voor_jonge_landbouwer_-versie_06022019.pdf

Departement Landbouw en Visserij. (2019b, 31 juli). *VLIF-overnamesteun voor land- en tuinbouwers*. Geraadpleegd op 8 augustus 2019, van https://lv.vlaanderen.be/nl/subsidies/vlif-steun/vlif-overnamesteun-voor-land-en-tuinbouwers

Departement voor Landbouw en Visserij. (2019, 31 juli). *VLIF-investeringssteun voor land- en tuinbouwers*. Geraadpleegd op 3 augustus 2019, van https://lv.vlaanderen.be/nl/subsidies/vlif-steun/vlif-investeringssteun-voor-land-en-tuinbouwers

Department of Agriculture, Food and the Marine. (z.d.). *2019 National Reserve (Young Farmer/New Entrant) and Young Farmers Scheme*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.agriculture.gov.ie/media/migration/farmingschemesandpayments/capentitlementsrelatedapplicationforms/2019nryf/2019NRYFSTermsConditions.pdf

Détang-Dessendre, C., Geerling-Eiff, F., Guyomard, H., & Poppe, K. (2018). EU Agriculture and Innovation: What role for the CAP? Geraadpleegd van https://inra-dam-front-resources-cdn.wedia-group.com/ressources/afile/438952-619d9-resource-pac-et-innovation-note-d-analyse-inra-wur.pdf

Ecorys, LEI-Wageningen UR, & Aequator Groen & Ruimte. (2015). *Needs of young farmers Report I of the Pilot project: Exchange programmes for young farmers* (978-92-79-50608–6). Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/external-studies/2015/young-farmers/final-report-1_en.pdf

Europees Parlement. (2013, 17 december). *Verordening (EU) Nr. 1307/2013 Van het Europees Parlement en de Raad*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2013.347.01.0608.01.NLD

Europees Parlement. (2018, 1 juni). *Voorstel voor een VERORDENING VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD tot vaststelling van voorschriften inzake steun voor de strategische plannen die de lidstaten in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid opstellen*. Geraadpleegd op 13 juni 2019, van https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:aa85fa9a-65a0-11e8-ab9c-01aa75ed71a1.0020.02/DOC_1&format=PDF

Europese Commissie. (2013, 17 december). *Verordening (EU) nr. 1305/2013*. Geraadpleegd op 20 juli 2019, van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=celex:32013R1305

Europese Commissie. (2014, 1 juli). *Richtsnoeren van de Europese Unie voor staatssteun in de landbouw- en de bosbouwsector en in plattelandsgebieden 2014-2020 (2014/C 204/01)*. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XC0701(01)&from=en

Europese Commissie. (2016a). *CAP in your country - Austria*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-at_en.pdf

Europese Commissie. (2016b). *CAP in your country - Belgium*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-be_en.pdf

Europese Commissie. (2016c). *CAP in your country - Germany*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-de_en.pdf

Europese Commissie. (2016d). *CAP in your country - Ireland*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-ie_en.pdf

Europese Commissie. (2016e). *Direct Payments - The Young Farmer Payment under Pillar I of the Common Agricultural Policy*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/direct-support/direct-payments/docs/young-farmer-payment_en.pdf

Europese commissie. (2016). *Het GLB in uw land - Nederland - Landbouw en plattelandsontwikkeling*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/publications/cap-your-country_en

Europese Commissie. (2017a). *Modernising and simplifying the CAP - Background Document - Climate and Environmental challenges facing EU agriculture and rural areas*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/consultations/cap-modernising/env_background_final_en.pdf

Europese Commissie. (2017b). *Modernising and simplifying the CAP - Background Document - Economic challenges facing EU agriculture*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/eco_background_final_en.pdf

Europese Commissie. (2017c). *Modernising and simplifying the CAP - Background document - Socio-Economic challenges facing EU agriculture and rural areas*. Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/consultations/cap-modernising/soc_background_final_en.pdf

Europese Commissie. (2017d). *Young farmers in the EU – structural and economic characteristics* (2017/15). Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-area-economics/briefs/pdf/015_en.pdf

Europese Commissie. (2017e, 29 november). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS The Future of Food and Farming - COM(2017) 713 final*. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/future-of-cap/future_of_food_and_farming_communication_en.pdf

Europese Commissie. (2017f, 29 november). *European Commission - PRESS RELEASES - Press release - De toekomst van voeding en landbouw – voor een flexibel, eerlijk en duurzaam gemeenschappelijk landbouwbeleid* [Persbericht]. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-4841_nl.htm

Europese Commissie. (2017g, 29 november). *Informatieblad - De toekomst van voeding en landbouw – Mededeling over het gemeenschappelijk landbouwbeleid na 2020. MEMO/17/4842*. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-17-4842_nl.htm

Europese Commissie. (2017h, 29 november). *Press release - De toekomst van voeding en landbouw* [Persbericht]. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-4841_nl.htm

Europese Commissie. (2018a). *EU-begroting: Het GLB na 2020* (KF-04-18-548-NL-C). Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/budget-may2018-modernising-cap_nl_0.pdf

Europese Commissie. (2018b). *INDICATIVE FIGURES ON THE DISTRIBUTION OF AID, BY SIZE-CLASS OF AID, RECEIVED IN THE CONTEXT OF DIRECT AID PAID TO THE PRODUCERS ACCORDING TO COUNCIL REGULATION (EC)* (Financial year 2017 (1307/2013)). Geraadpleegd van https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/cap-funding/beneficiaries/direct-aid/pdf/direct-aid-indicative-figures-2017_en.pdf

Europese Commissie. (2018c, 1 juni). *EUR-Lex - 52018PC0392 - EN - EUR-Lex*. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2018:392:FIN

Europese Commissie. (2018d, 1 juni). *European Commission - PRESS RELEASES - Press release - EU-begroting: het gemeenschappelijk landbouwbeleid na 2020* [Persbericht]. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-3974_nl.htm

Europese Commissie. (2018, 1 juni). *Press release - EU-begroting: het gemeenschappelijk landbouwbeleid na 2020* [Persbericht]. Geraadpleegd op 12 juni 2019, van http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-18-3974_nl.htm

Europese Commissie - Landbouw en plattelandsontwikkeling. (2015). *Jonge landbouwers en het GLB* (978-92-79-38510–0). Geraadpleegd van http://publications.europa.eu/resource/cellar/a4dbd4d5-b12a-4a3d-99ee-56f4bcd325b3.0014.03/DOC_1

Europese Economische Gemeenschap. (1958, 1 januari). *Verdrag van Rome*. Geraadpleegd op 10 juli 2019, van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:11957E/TXT

Europese Unie. (2014, 1 juli). *Richtsnoeren van de Europese Unie voor staatssteun in de landbouw- en de bosbouwsector en in plattelandsgebieden 2014-2020 (2014/C 204/01)*. Geraadpleegd op van https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014XC0701(01)&from=en

Landwirtschaftskammer. (2017, 27 juni). *Existenzgründungsbeihilfe für Junglandwirte, VHA 6.1.1 | Landwirtschaftskammer - Existenzgründungsbeihilfe*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.lko.at/existenzgr%C3%BCndungsbeihilfe-f%C3%BCr-junglandwirte-vha-6-1-1+2500+2621763

Landwirtschaftskammer. (2018, 22 februari). *Top-up-Zahlung für Junglandwirte | Landwirtschaftskammer - Kärnten*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://ktn.lko.at/top-up-zahlung-f%C3%BCr-junglandwirte+2500+2705292

May, D., Arancibia, S., Behrendt, K., & Adams, J. (2019). Preventing young farmers from leaving the farm: Investigating the effectiveness of the young farmer payment using a behavioural approach. *Land Use Policy*, *82*, 317–327. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.12.019

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. (2019, 20 mei). *Nationaal Strategisch Plan - toekomstGLB*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://toekomstglb.nl/nationaal-strategisch-plan/

Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt. (z.d.). *GLB nu en na 2020*. Geraadpleegd op 23 juli 2019, van https://www.najk.nl/over-najk/standpunten/glb-nu-en-na-2020/

Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt. (2018a). *NAJK over het GLB na 2020*. Geraadpleegd van https://www.najk.nl/wp-content/uploads/2018/06/NAJK-over-het-GLB-na-2020.pdf

Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt. (2018b, 11 oktober). *Position paper GLB*. Geraadpleegd op 11 juli 2019, van https://www.tweedekamer.nl/downloads/document?id=bcd1da34-1375-4eaa-99bf-8eff884878ae&title=Position%20paper%20NAJK%20t.b.v.%20hoorzitting/rondetafelgesprek%20Gevol

gen%20van%20het%20nieuwe%20Gemeenschappelijk%20Landbouwbeleid%20%28GLB%29%20voor%20Nederland%20d.d.%2011%20oktober%202018.pdf

Pérez Domínguez, I., Fellmann, T., Weiss, F., Witzke, P., Barreiro-Hurlé, J., Himics, M., … Leip, A. (2016). An economic assessment of GHG mitigation policy options for EU agriculture. *JRC Science Hub*. https://doi.org/10.2791/180800

Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland. (2018). *Subsidie jonge landbouwers 2018 | RVO.nl | Rijksdienst*. Geraadpleegd op 11 augustus 2019, van https://www.rvo.nl/subsidies-regelingen/jonge-landbouwers/2018

Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland. (2019). *Extra betaling jonge landbouwers | RVO.nl | Rijksdienst*. Geraadpleegd op 22 juli 2019, van https://www.rvo.nl/onderwerpen/agrarisch-ondernemen/gemeenschappelijk-landbouwbeleid/betalingsrechten/voorwaarden-betalingsrechten-2019/extra-betaling-jonge-landbouwers

Terluin, I., Berkhout, P., Jager, J., & Van Der Meulen, H. (2018). *Verkenning gevolgen GLB-voorstellen voor landbouwinkomens in Nederland* (2018–084). Geraadpleegd van https://edepot.wur.nl/460150

Vogelzang, T., Berkhout, P., & Jager, J. (2017). *GLB-bestedingen in Nederland - Wageningen Economic Research* (2017–074). Geraadpleegd van https://edepot.wur.nl/418503

Vogelzang, T., Berkhout, P., Van Doorn, A., Jongeneel, R., Poppe, K., Smit, B., & Terluin, I. (2016). *Het GLB na 2020 - Schets voor een herontwerp* (LEI 2016-009). Geraadpleegd van https://edepot.wur.nl/376098